

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA
TOMUS XCVIII.

**HUNGARIA
SZEGED
1993**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA
TOMUS XCVIII

**HUNGARIA
SZEGED
1993**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság:

DR. ANDERLE ÁDÁM, DR. GAÁL ENDRE, DR. KRISTÓ GYULA,
DR. MAKK FERENC, DR. A. SÁJTI ENIKŐ, DR. SERFŐZŐ LAJOS

Redegit:
DR. GYULA KRISTÓ

Szerkesztette:
DR. KRISTÓ GYULA

Műszaki szerkesztő:
DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae

HU ISSN 0324-6965 Acta Historica

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

A MAGYAROK „ETELKÖZI HONFOGLALÁSA”

Alábbi tanulmányunkban azt a kérdést vizsgáljuk, hogy mikor és miért kerültek a magyarok a Dontól nyugatra és a Fekete-tengertől északra levő területre. Ezt a történeti eseményt, – a 895-ös Kárpát-medencei analógiájára – az új szállásterület általános megnevezésével élve „etelközi honfoglalás” névvel illetjük.

Az első magyar őshazának tekintett Volga–Káma vidéki, utólagos elnevezéssel Magna Hungaria-nak nevezett területről való elköltözés vagy elvándorlás pontos ideje nem ismert, a gyér számú forrásanyag csak bizonytalan következtetéseket enged meg. Az egyik hipotézis szerint a magyarok jóval hamarabb lesodródtak a dél-orosz steppére, mielőtt még az írott forrásokban jelentkeztek volna. Az elméletet valló kutatók úgy vélekedtek, hogy a Kr. u. 5–8. század során a magyarok lekerültek vagy a Kaukázus vagy pedig a Don vidékére, és itt is éltek az egymást váltó nomád birodalmak (szabir, türk, onogur-bolgár és kazár) vazallus népeként, majd a 830-as évek táján függetlenültek a Kazár Kaganátustól. A korábbi politikai függőség jeleként értékelték a magyarokkal kapcsolatban a 9–10. századi írott forrásokban szereplő népnevek egy részét (türk, szabir, ungrí). Utaltak arra is, hogy a magyar nyelvben szép számmal vannak korai török jövevényszavak, melyeket nem vehettek át rövid idő alatt.¹ Történeti bizonyítékként hozták fel Konsztantinosz császár tudósítását arról, hogy a magyarok (türkök) három évig együtt laktak a kazárokkal és együtt harcoltak velük minden háborújukban.² Jónéhányan úgy vélték, hogy a három év túlságosan is rövid idő ahhoz, hogy a kazárok minden háborújában résztvegyenek a magyarok, s ezért jóval hosszabb időt jelölő számra

¹ NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. (a továbbiakban: NÉMETH 1930.) 151, 176–177, 181–182.; MORAVCSIK GYULA: Az onogurok történetéhez. Magyar Nyelv 26 (1930) 100–108.; ZICHY ISTVÁN: Magyar őstörténet. Bp. 1939. 9.; HALASI-KUN TIBOR: A magyarság kaukázusi története. In: LIGETI LAJOS (szerk.): A magyarság őstörténete. Bp. 1943. (a továbbiakban LIGETI 1943.) 71–72, 98.; VERNADSKY G.–FERDINANDY M.: Studien zur ungarische Frühgeschichte. I. Lebedia. II. Álmos. München, 1957. 10, 15–16.; BARTHA ANTAL: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 82–83.; A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Sajtó alá rendezte és szerkesztette GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1975. (a továbbiakban: MEH) 6–10.

² MEH 118.; Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította MORAVCSIK GYULA. Bp. 1950. (a továbbiakban: DAI) 170–171.; MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Bp. 1984. (a továbbiakban: ÁMTBF.) 43.

(150, 200, 300) javították a hármas számot.³ Végezetül az az érv is felmerült a magyarok korai leköltözése kapcsán, hogy valószínűleg valamelyik nagy népvándorlási hullámtól (Kr. u. 463, 552, 670 k.) sodortatva kerülhettek le a dél-orosz steppére. Újabban Engel Pál azt is hangsúlyozta, hogy 670 után nem voltak nagy népmozgások a steppén egészen a 890-es évekig, így a magyaroknak a 7. században már el kellett hagyniuk volgai hazájukat, mert később nem nyílt rá módjuk.⁴

A másik feltevés szerint a magyarok nagyjából akkor jelentek meg a dél-orosz síkságon, amikor az írott forrásokban (830-as évek) jelentkeztek. Másszóval a tudósítások nem az önállósulást, hanem a migrációt és a „honfoglalást” rögzítették. E felfogás értelmében a korábbi időkben lényegében nem számolhatunk magyarokra utaló forrásokkal, hiszen olyan területeken laktak ekkor, amelyet még nem világított meg az írásbeliség.⁵ Ezért a 9. század előtti néhány szórványadattal kapcsolatban újabban Kristó Gyula hangsúlyozta azt, hogy nem bizonyítható az, hogy ezek valóban magyarokra vonatkoznának.⁶ Álláspontja szerint a magyar törzsszövetség akkor alakult meg, amikor részben Baskíriából (Magna Hungaria) finnugor és török nyelvű, részben pedig Kazáriából török nyelvű törzsek a Don vidékére költözve egyesültek a 830-as években. A török népnéveket és a kölcsönszavakat egyrészt a magyarok szomszédaival (volgai bolgárok, kazárok), másrészt pedig a törzsszövetség egyik („déli”) komponensével hozta kapcsolatba.⁷ Feltételezték, hogy nem népvándorlási hullám, hanem a Regino és Anonymus által egyaránt említett „helyszűke” kényszerítette Magna Hungaria elhagyására.⁸

Köztes álláspontnak foghatjuk fel azt a feltevést, amely szerint a magyarok a 8. század közepén vagy a 9. század elején jelentek meg a Dontól nyugatra levő térségben.⁹

³ Vö. 1. jegyzet: az emendáció problémájára 1. Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. vol. II. Commentary Ed. by JENKINS, R. J. H. Bp. 1962. (a továbbiakban: Commentary) 148.

⁴ ENGEL PÁL: Beilleszkedés Európába. A kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. Bp. 1990. 95–96, 105–106.

⁵ PAULER GYULA: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 13, 132. o. 30. jz.; KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. (a továbbiakban: KRISTÓ 1980.) 38–39, 43, 55, 59, 65.; BOBA, I.: Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century. The Hague-Wiesbaden, 1967. 99.; NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi BERTA ÁRPÁD. Bp. 1991. 224–226.

⁶ KRISTÓ 1980. 12–18.; Uő.: The Hungarians in the Ninth Century. Szeged, 1991. Ford. NOVÁK GYÖRGY. (a továbbiakban: KRISTÓ 1991.) 3–14. – A kézirat rendelkezésemre bocsátásáért ezúton is köszönetet mondok.

⁷ KRISTÓ 1980. 55–59.

⁸ PAULER GY., i. m. 12, 130. o. 29. jz.; KRISTÓ 1991. 144–145.

⁹ 750 körülre I. FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján. Bp. 1975. 170–171.; 800 körülre pl. CZEGLÉDY KÁROLY: Árpád és Kurszán. (az Árpád-ház megalapításához). In: Uő.: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1985. (a továbbiakban: CZEGLÉDY 1985) 119.

Összességében véve a történeti irodalomban nem alakult ki egységes felfogás; vitatott az, hogy a magyarok mikor kerültek a dél-orosz steppére, az írásos forrásokban való biztos jelentkezésük az önállósulást vagy a leköltözést jelzi-e, s miért hagyták el korábbi hazájukat. Nézetünk szerint a magyarok felbukkanása a Don és az Al-Duna közti térségben tükröződött a forrásokban, mégha messze is volt a pogány „Szkitia” mind a keresztény, mind pedig az iszlám területektől, azaz az írásbeliség „hatósugarának” határain volt. Mégis a leginkább közelinek (Krim-félszigeti birtokai révén) számító Kelet-Római (Bizánci) Birodalom híradással lehetett a magyarok feltűnéséről, s a távolabbi keleti frank és a bomló arab birodalom figyelmét is felhívhatták magukra. Nézetünk szerint csak akkor számolhatunk a magyarok megjelenésével bizonyosan, ha több, nagyjából egyidejű forrás számol be egy korábban nem említett nép felbukkanásáról a dél-orosz steppe különböző pontjain.

A 830-as évekre vonatkozóan négy olyan forrással is rendelkezünk, amelyeket a magyarokkal hoztak kapcsolatba. Georgiosz Monachosz folytatója, Szümeón Logothetész szerint Theophilosz bizánci császár idején (829–842) a korábban Krum bolgár kán 813-as akciója során az Al-Dunától északra áttelepített makedón hadifoglyok fellázadtak, s vissza akartak menni hazájukba, a bizánci birodalom területére. Theophilosz császár kérésükre hajókat küldött a Dunához, hogy felvegyék és visszaszállítsák őket. A makedónok legyőzték a bolgárokat, akik velük szemben egy pogány néphez fordultak, amelyet a forrás felváltva ungr, türk és hun neveken emleget. Az ellenség felajánlotta a makedónoknak, hogy engedi őket távozni a hajókon, ha átadják nekik javaikat. A makedónok ehelyett több napig csatáztak velük, s végül győzelmet arattak, s a hajókon visszajutottak hazájukba.¹⁰ Mivel az esemény időpontját a krónikás nem adta meg, ezért a tudósításban szereplő adatok (nevek) alapján próbált erre következtetni a történeti kutatás. Ezek sorában a legnagyobb jelentőséget annak tulajdonították, hogy a forrás szerint Vazul (a későbbi II. Baszileiosz császár) I. Mihály uralkodásának idején (811–813) született, és akkor jött meg a makedón hadifoglyokkal együtt, amikor 25 éves volt. Vazul 811–813-ra egyaránt tehető születése és 25 éves korában való „megjövetele” alapján a történeti kutatás általában 836–838-ra tette az eseményt.¹¹ A bizánci tudósítás kronológiai értékesíthető adatának tűnhet az a megjegyzés, hogy a bolgárok fejedelme ekkor „Vladimer volt, Krum unokája, az azután uralkodó Simeon apja”. Már Moravcsik Gyula is rámutatott arra, hogy „a bolgár uralkodókra vonatkozó adatok tévesek”, hiszen Vladimir (kb. 889–893) nem Simeon (kb. 893–927) apja, hanem bátyja volt. Véleménye szerint „valószínű hogy a Vladimir

¹⁰ MEH 104–106.; ÁMTBF 53–58.

¹¹ Pl. MORAVCSIK GYULA: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. Antik Tanulmányok 1957. 282–285.; CZEGLÉDY 1985. 54, 119.; BARTHA A., In: Magyarország története tíz kötetben. I/1–2. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY, szerk. BARTHA A. Bp. 1986. 526.; KRISTÓ 1980. 38–39.; KRISTÓ 1991. 17.

név szövegromlás Malomir helyett, aki 831–836-ban uralkodott”¹² Nézetünk szerint nem fogadható el a javítás, mivel a két név a -mer végződést leszámítva meglehetősen eltér egymástól. A megadott leszármazási adatok ugyanakkor ellentmondások; Krum unokája valóban Malamir, Simeon apja viszont Borisz (Mihály; 852–889) volt. Így a bolgár fejedelem neve alapján nem lehet keltezni az eseményt. A történeti irodalom 831–832-re,¹³ 836-ra,¹⁴ 837-re,¹⁵ 836–838-ra,¹⁶ illetőleg 839-re tette a makedónok és a bolgárok pogány szövetségének al-dunai összecsapását.¹⁷ A kutatók túlnyomó többsége elfogadta azt, – bár Moravcsik szerint „kielégítő magyarázatot nem sikerült arra találni, hogy miért nevezi a krónikás ugyanazt a népet először ungroknak, majd kétszer hunoknak, és ismét kétszer türköknek”¹⁸ – hogy magyarokra utal a forrás. László Gyula és Boba Imre hangoztatta kétségét, jöllehet ők is valamilyen módon a magyarokhoz kapcsolták a tudósítást. László szerint a különböző népnevek talán különböző népcsoportokat takarhattak. Ő is egyet emelt ki azonban ezek közül, az ungr népet, s ennek alapján úgy vélekedett, hogy a bolgárok nem a Fekete-tenger partján lakó türk-magyarok, hanem a közelebb levő Kárpát-medencei onogur-magyarok segítségét kérték.¹⁹ Boba is az onogurokra gondolt, annyi különbséggel, hogy szerinte az avar kaganátus bukása után ezek elhagyták a Kárpát-medencét, s később Álmos vezetése alatt egyesültek a szavárd magyarokkal és a kabarokkal.²⁰ A bizánci forrás leírásából következik, hogy a bolgárok nem három, hanem egy, a Dunától északra tartózkodó néphez fordultak. A három megnevezés a bizánci történetírókra jellemző archaizálás mellett egy új, eddig nem ismert, „név nélküli” nép felbukkanásával kapcsolatos elkerülhetetlen zavart tükrözheti. A krónikás által emlegetett népnevek

¹² Vö. ÁMTBF 55. o. 6. jz.

¹³ WASILEWSKI, T.: Bizancijum, Slowiania u IX. wieku. Warszawa, 1972. 84–87.; KIRÁLY PÉTER: A magyarok említése a Konstantin-legendában. Magyar Nyelv 70 (1974) 6, 9.

¹⁴ VAJAY, SZ.: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). München, 1968. 11. 87.; BENKŐ LÓRÁND: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Leved és Etelköz kapcsán. Magyar Nyelv 80 (1984) 418.

¹⁵ MORAVCSIK GYULA: az 1. jegyzetben i. m. 107–108.; Uő.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 39.; GYÓNI MÁTYÁS: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. Magyar Nyelv 34 (1938) 164.; DIENES ISTVÁN: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972. 73.; GYÖRFFY GYÖRGY: Honfoglalás, megletelepedés, kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok (Szerk. BARTHA A. – CZEGLÉDY K. – RÓNA-TAS A.) Bp. 1977. 142.

¹⁶ L. 11. jegyzet.

¹⁷ PAULER GY., i. m. 14–15.; ZICHY I., i. m. 6., 33.; HALASI-KUN T., In: LIGETI 1943. 99.; 839–840-re tette MARQUART, J.: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 30.

¹⁸ ÁMTBF 55. o. 6. jz.; I. még MORAVCSIK GY.: Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I. Dumbarton Oaks Papers 15 (1961) 75.

¹⁹ LÁSZLÓ GYULA: A „kettős honfoglalás”. Bp. 1978. 184.

²⁰ BOBA, I.: A Twofold Conquest of Hungary or Secundus Ingressus. Ungarn Jahrbuch 12 (1982–1983) 23–41.

mindegyikét alkalmazták később is a magyarokra. Megjegyzendő, hogy a türk népvét a korabeli és a térségben ekkor szerepet játszó népek közül csak a kazárok viselték.²¹ E nevek külön-külön is, de főleg együttesen csak a magyarokra utalhatnak. Az al-dunai makedón –, illetve közvetve Bizánc-ellenes fellépést a történeti kutatás bolgár felkérésre végrehajtott kalandozásnak minősítette.²²

Következő forrásunk, az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzése feltételeesen kapcsolódik a magyarokhoz. Eszerint Theophilosz bizánci császár követeket küldött az Ingulheimban tartózkodó Jámbor Lajos frank császárhoz. Nagy Károly utóda 839. május 18-án fogadta a baszileusz követeit. A bizánci uralkodó a Konstantinápolyban előtte megjelenő rusz (normann) követeket szintén elküldte saját követségével együtt a frank császárhoz. Theophilosz arra kérte Jámbor Lajost, hogy mivel az az út, amelyen át a rusz követek uralkodójuktól (kagánjuktól) hozzá jöttek, a barbár és vad népek dúlásai miatt veszélyes, adjon segítséget, hogy kerülő úton visszajuthassanak hazájukba.²³ A történeti irodalomban korántsem minden kutató használta a magyarok jelenlétének bizonyítására ezt a tudósítást.²⁴ Az Annales Bertiniani ugyanis nem nevezte meg a „barbár és vad” népeket, így természetesen nem vehetjük biztosra, hogy valóban a magyarokra utalt. E nyugati forrás számára azonban annyira ismeretlen volt „Szkítia”, hogy csak akkor fordított rá nagyobb figyelmet, amikor jóval később, 862-ben betörték innen a keleti frank birodalom határterületeire; ekkor is korábban nem ismert ellenségnek nevezte őket, de már megadta nevüket Ungri formában.²⁵ Valószínűnek tűnik, hogy a 839. évi tudósítás barbár és vad népei azonosíthatóak a 862-es híradás Ungri-jaival. Érvként említhetjük, hogy a rusz legáció a Fekete-tengertől északra eső zóna érintésével, a Dnyeperen hajózhatott le, s így ért Konstantinápolyba. Mivel 839 tavaszán a követek már keleti frank (német) területen voltak, bizonyos, hogy még 838 folyamán (legkésőbb ősszel) érkezhettek Theophiloszhoz. Visszatázásuk elé viszont már akadályok tornyosultak, elzáródott a steppei út, s a bizánci császár nem merte őket visszaküldeni ezen, így került sor nyugati utazásukra. Így a 838-as évhez (esetleg a 839-es év elejéhez) köthetjük a magyarok felbukkanását a Dnyeper körüli térségben.

²¹ A türk név bizánci használatára összefoglalóan I. MORAVCSIK GYULA: Byzantinoturcica. I. Bp. 1958². 320–327.; arra, hogy a kazárokat nyugati, a magyarokat pedig keleti türköknek is írták, I. UÓ., Nikolaus Mystikos a „nyugati türkok”-ról. Kőrösi Csoma Archivum I. Bp. 1921–1925. 156–157.

²² KRISTÓ 1980. 43–44., 78.; BENKŐ LÓRÁND: a 14. jegyzetben i. m. 418–419.

²³ WAITZ, G. (res.): Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. Annales Bertiniani. Hannoverae, 1883. 19–20.

²⁴ Magyarok jelenlétére következtetett pl. CZEGLÉDY 1985. 54.; ARTAMONOV, M. I.: Isztorija Hazar. Leningrád, 1962. 344.; LUDWIG, D.: Struktur und Gesellschaft des Chazarenreiches im Licht des schriftlichen Quellen. Inaugural Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades des Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelm-Universität zu Münster, 1982. 259.; TOYNBEE, A.: Constantine Porphyrogenitus and His World. London, 1973. 431, 444–445.; KRISTÓ 1991. 217.

²⁵ GOMBOS, F. A.: Catalogus fontium historiae Hungariae. I–III. Bp. 1937–1938. I. 111.

Bizonytalan viszont az, hogy vajon csak alkalmilag erre vetődő, kalandozó, vagy pedig már tartósan letelepedő magyar csoportokkal számolhatunk.

Legutoljára említjük a dél-orosz steppe keleti régiójához, a Don vidékhez fűződő magyar vonatkozású forrásokat. Theophanész Continuatus, illetve őt követve Konsztantinosz császár a DAI. 42. fejezetében megemlíti, hogy Kazária kagánja és bégje követeket küldött Theophilosz császárhoz, és kérték, hogy építtesse meg számukra Sarkel erődjét. A császár Petronászt bízta meg ezzel a feladattal, aki el is végezte azt, majd visszatérése után azt javasolta uralkodójának, hogy katonai kormányzót nevezzen ki a Krím-félszigeten levő, bizánci kézen levő Kherszónba. Fontos kérdés, hogy miért vált sürgőssé a Don mellett egy erőd építtetése, kik ellen emelték az erősséget, amelyben 300 főnyi, évente váltott kazár őrség állomásozott a forrás szerint.²⁶ Mivel a besenyők csak a magyarok 9. század végi elűzése után kerültek a Dontól nyugatra levő területre, reálisan számbavehető nyugatról támadó ellenfélként csak a ruszokra és a magyarokra gondolhatunk. Elterjedt álláspont szerint a folyókon lehajózó, 860-ban már Bizáncot is megrohanó ruszok ellen épült az erőd.²⁷ Ellene szól a feltevésnek, hogy a források nem említik, hogy Kazáriát a 9. század folyamán rusz támadás érte volna. Ráadásul kazár fennhatóság alatt volt a Dontól nyugatra levő szláv törzsek egy része is, s csak a 880-as években vonta fennhatósága alá Oleg fejedelem többségüket. Az Annales Bertiniani idézett tudósítása alapján pedig feltételezhető, hogy 838 körül a dél-orosz steppén rusz szempontból ellenségesnek minősíthető nép bukkant fel. A történeti kutatásban leginkább elfogadott hipotézis szerint Sarkelt a magyarok ellen építették.²⁸

Általában idevágó tudósításként szokták idézni negyedik forrásunkat, Ibn Rusztának a 930-as években írt, de jóval korábbi időszakra vonatkozó híradását. Eszerint „a kazárok régebben körülzárták magukat a magyarok és más népek támadásaival szemben”.²⁹ Mivel a Dzsajháni elveszett szövegére épülő Ibn Ruszta tudósítás elfogadott feltevés szerint a 870-es vagy a 880-as évekre utal,³⁰ ehhez képest kell

²⁶ Theophanész adatára I. Theophanes Continuatus, Ionnes Cameniate, Symeon Magister, Georgius Monachus ex. recong. BEKKER, I. Bonnae, 1838. 122.; Konsztantinosz adatára I. DAI 180–181.; ÁMTBF 43.

²⁷ A besenyők elleni erősségnek tünteti fel Sarkelt Kedrenosz, I. Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope ab I. BEKKERO suppletus et emendatus. II. Bonnae, 1839. 129–130.; a rusz elméletre I. pl. CZEGLÉDY K., A magyarság Dél-Oroszországban. In: LIGETI 1943. 105.; TOYNBEE, A., i. m. 444–445.; NOVOSZELCEV, A. P.: Khazarszkoje goszudarsztvo i evo rol v isztorij vosztocsnoj Evropi i Kavkaza. Moszkva, 1990. 208.; a rusz teóriát megkérdőjelezte pl. GOLDEN, P. B.: Khazar Studies. A Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Bp. 1980. I. 77.

²⁸ PAULER GY.: i. m. 14, 132. o. 30. jz.; MARQUART, J.: i. m. 28.; MACARTNEY, C. A.: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930. 74–75.; CZEGLÉDY 1985. 55, 119.; GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 79.; KRISTÓ 1980. 20–21.

²⁹ MEH 88.

³⁰ 870-re I. CZEGLÉDY 1985. 118.; 880 körülre I. KRISTÓ 1980. 87.; Dzsajháni datálási problémáira I. újabban ZIMONYI ISTVÁN: The Origins of the Volga Bulgars. Studia Uralo-Altaica 32. Szeged, 1990. 155.

korábbi időre gondolni. A történeti kutatás túlnyomórészt összekapcsolta a Sarkel felépítéséről szóló bizánci híradást Ibn Ruszta közlésével a kazárok körülsáncolással való védekezéséről.³¹ Nézetünk szerint a két forrást ugyan nem kell egymással szoros kapcsolatba hozni, mégis Ibn Ruszta megjegyzése közvetve erősíti a bizánci forrásból amúgyis levonható következtetéseinket. Theophanész Continuatus és Konsztantinosz ugyanis csak egy kazár vár, időben nagyjából behatárolható időben történt felépüléséről szólnak, de nem említik, hogy kik ellen, s miért emelték; míg Ibn Ruszta általánosságban a kazárok védekezéséről emlékezik meg – egyetlen vár sem szerepel nála, csak a nehezen értelmezhető „körülsáncolás” – s konkrétan megnevezi a kazárok ellenfelei közül a magyarokat. Mivel Konsztantinosz a DAI. 38. fejezetében egyértelműen szövetséges viszonyt említ kazár-magyar vonatkozásban, Ibn Ruszta tudósítása az egyetlen, amely konfrontációra utal közöttük. Ez az ellenséges viszony – legalábbis részben – kapcsolódhat Sarkel felépülésének időszakához.

Fontos kérdés, hogy mikor épült a kazár védelmi rendszer nyugati, doni határerődje, Sarkel. Az erőd építését általánosságban 830-ra tette a történeti kutatás.³² A régebbi, pontosabb datálási kísérletek szerint 833 vagy 833–835 között került sor erre.³³ Későbbi időpontot fogadott el Pauler Gyula, aki 837-re helyezte az eseményt.³⁴ Újabban térthődik az a felfogás, amely 838 vagy 838–839 körüli időben számol a vár építésével.³⁵ Magunk is úgy véljük, hogy Theophilosz uralkodásának inkább a vége felé, 838 körül jöhetett a kazár követtség Konstantinápolyba, majd ezt követően Petronász felépíttette az erődöt. Feltevésünk másokéhoz hasonlóan elsősorban Theophanész Continuatus szövegére épül. A bizánci krónikás a vár felépítését tárgyaló rész előtt Ioannész Morocharzaniosz Grammatikoszról említi konstantinápolyi pátriarkaként; főként ez alapján lehet pontosabban datálni Theophilosz császár uralkodásán belül az eseményt.³⁶ Krumbacher régebbi kronológiája szerint 834. április 21-től 843. február 12-ig töltötte be a pátriarka tisztségét. Az erőd felépítését korábbra keltező hipotézisek

³¹ Vö. 28. jegyzet

³² BARTHA ANTAL: az 1. jegyzetben i. m. 99.; KRISTÓ 1980. 24, 43.

³³ 833-ra I. NÉMETH 1930. 153.; HALASI-KUN T., in: LIGETI 1943. 99.; MARQUART, J., i. m. 27–28.; CZEGLEDY 1985. 119.; ARTAMONOV, M. I., i. m. 298, 462.; 833–835-re I. BARTHA A.: Magyarország története I/1. 501, 508, 534.; MACARTNEY, C. A., i. m. 74.; 834–837-re I. NOVOSZELCEV, A. P., i. m. 206.

³⁴ PAULER GY., i. m. 14, 136. o. 34. jz.

³⁵ 838-ra I. GOLDEN, P. B., i. m. 67.; Uő., in: SINOR, D. (ed.): *The Cambridge History of Inner Asia*. New York, 1990. 267.; FODOR ISTVÁN: Kazárok és kabarok. In: SZOMBATHY VIKTOR–LÁSZLÓ GYULA (szerk.) *Magyarrá lett keleti népek*. Bp. 1988. 81.; KRISTÓ 1991. 18.; LIGETI LAJOS: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp. 1986. 475.; 838–839-re I. LUDWIG, D., i. m. 221, 258.; WOZNIAK, F. E.: *Byzantine Policy on the Black Sea on Russia Steppe in the late 830's*. *Byzantine Studies* 2 (1975) 56–62.

³⁶ BURY, J. B.: *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I.* (A. D. 862–867). London, 1912. 417.

e kronológiára alapozódhatnak.³⁷ Grumel újabban 837. január 21-e és 843. március 4-e közé tette Ioannész pátriárkátusát.³⁸ Ez lehetővé teszi, hogy későbbre, 837 utánra tegyük a relatív kronológia alapján Sarkel felépítését. Lehetséges, hogy a rusz követség visszaújtját elzáró „vad és barbár népek” felbukkanása idejében, 838 táján érkezett a kazár követség Theophilosz császárhoz. A kazár határerőd felépítésével szinte vetekedő fontosságúnak tartjuk azt, hogy Petronász szükségesnek vélte Cherszón katonai tartománnyá (thema) való szervezését.³⁹ Ez ugyanis arra utalhat, hogy nemcsak Kazáriát fenyegették nyugat felől támadások, hanem Bizánc Krím-félszigeti birtokai is veszélybe kerültek.

Az idézett négy forrás nemcsak önmagában fontos, hanem – ahogy arra néhány vonatkozásban már rámutattunk – egymással való kapcsolatukban is. A fenti tudósítások mindegyikét a magyarokhoz fűző feltevések általában azzal számoltak, hogy előbb (830 vagy 833–835 között) épült fel a Kazáriát ért magyar támadások miatt Sarkel vára, s utána (836–838 között vagy 839-ben) került sor a magyarok al-dunai kalandozására.⁴⁰ Vajay Szabolcs az Annales Bertiniani adatát úgy értelmezte, hogy a Dnyepernél a magyarok és a kazárok harcban álltak egymással.⁴¹ Györffy György ugyanakkor arra következtetett az utóbbi forrásból, hogy a magyarok 839-ben lépték át a Dnyepert.⁴² Úgy véljük, hogy a „vad és barbár népek” kifejezés aligha illik a birodalmat alkotó és hosszú létre visszatekintő kazárookra, sokkal inkább egy újonnan feltűnt népre. Az Annales Bertiniani bejegyzése alapján nem lehet kazár–magyar háborúra következtetni, csak a barbár nép dúló akcióira a térségben. Nem tartjuk egészen pontosnak Györffy észrevételét sem, hiszen a magyarok mind e forrás, mind pedig Szümeon Logothetész szerint a Dnyepernél, sőt az Al-Dunánál járhattak. Egyes feltevések szerint a kazárok nemcsak Sarkelt építették fel a bizánciakkal rusz ellenfeleikkel szemben, hanem védekezésül a magyarokat telepítették a Donon túli térségbe.⁴³ Novoszelcev szerint Bizánc magatartása kettős volt; egyrészt segítette a kazárokat a ruszok ellen (Sarkel), másrészt fogadta a rusz követeket és segítette hazajutásukat.⁴⁴ Nézetünk szerint Ibn Ruszta híradása arról, hogy a magyarok ellen védekeztek a kazárok, önmagában kétségesse teszi az említett feltevéseket. Ráadásul a magyarok bizonyítható megjelenése

³⁷ KRUMBACHER, K.: Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches. München, 1897.² 1149.; a 833–834-es dátumra Uo. 968.; l. még 33. jegyzet.

³⁸ GRUMEL, V.: La Chronologie (Traité de Etudes Byzantine I.) Paris, 1958. 436. – A kérdésben nyújtott szíves segítségért ezúton is köszönetet mondok SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU-nak.

³⁹ L. TOYNBEE, A., i. m. 270.; NOVOSZELCEV, A. P., i. m. 202, 207.

⁴⁰ Vö. pl CZEGLÉDY 1985. 119.; MACARTNEY, C. A., i. m. 71–72, 77.; KRISTÓ 1980. 20–21, 38–39.

⁴¹ VAJAY SZ., i. m. 12.

⁴² GYÖRFFY GY.: Levedia és Etelköz kérdéséhez. Magyar Nyelv 80 (1884) 388.

⁴³ TOYNBEE, A., i. m. 444–445.; NOVOSZELCEV, A. P., i. m. 208.

⁴⁴ NOVOSZELCEV, A. P., i. m. 208.

a térségben nagyjából egybeesett Sarkel építésével, sőt valamivel meg is előzhette. Nem valószínű, hogy a rusz veszély oly nagy lett volna, hogy a magyarok áttelepítése után a kazároknak még erős határvárról kellett volna gondoskodniuk. Ha egyáltalán felvethetjük a Kaganátus részéről a telepítést, akkor csak nyugati expanzió céljával magyarázhatnánk. Nem tartjuk azonban ez utóbbit sem valószínűnek. Az idézett források arra utalnak, hogy 838 körül, meglehetősen váratlanul egy „új” nép egyes csoportjai jelentek meg, amelyek katonai akcióikkal, majd későbbi letelepedésükkel több hatalom érdekeit is sértették. Veszélyeztetve érezte magát a Kaganátus, mert a magyarok egyrészt a fennhatósága alatt levő Donon túli területet ragadták el tőle, másrészt magát Kazáriát is támadhatták. Ezért küldött a kagán és a bég követeket a bizánci császárhoz, aki azért is teljesítette kérésüket, mert a jövevények a Krím-félszigetet is veszélyeztethették, ráadásul a bolgárok hívására bizánci alattvalókat támadtak meg az Al-Dunánál. Talán nem lehet véletlen az sem, hogy 813-ban a Dunától északra letelepített, bolgár fennhatóság alatt álló makedónok miért éppen ekkor, 838 táján, több mint két évtized eltelte után szánták rá magukat a távozásra, holott az arabokkal éppen 837–838-ban heves harcokat vívó Theophilosz császár csak szállítóhajókkal tudta segíteni elkeseredett harcukat.⁴⁵ A magyarok hirtelen felbukkanása készíthette a makedónokat arra, hogy biztonságosabb területre, a bizánci birodalomba költözzenek vissza. A bolgárok a megjelenő magyarokat arra akarták felhasználni, hogy a bolgár befolyást a Dunától északra is biztosítsa a Bolgáriát védelmező makedónokat maradásra bírják. A makedónok távozásával a Dunától északra levő területen hatalmi vákuum keletkezett, amelyet később a magyarok töltöttek be. Hasonlóképpen rusz érdekeket is – a szlávok irányába folyó expanzió akadályozása – sértett a magyarok felbukkanása.

A fentiek alapján úgy véljük, hogy 838 táján egy új nép jelent meg a Don és az Al-Duna közti térségben. A makedónok gyors távozása, az elinduló, de visszatérni már nem tudó rusz követség, Sarkel gyors felépítése és a cherszóni téma sürgős megszervezése egyaránt azt jelzik, hogy a térség élete felbolydult. A Dunától északra levő bolgár, a Dontól nyugatra levő kazár és a Krím-félsziget táján érvényesülő bizánci fennhatóság veszélybe került. A konstantinápolyi kazár és rusz, valamint az ingulheimi bizánci legációk világosan jelzik azt, hogy a térségben változások, jelentős népmozgások történtek. Mindezek alapján okkal feltételezhetjük, hogy 838 táján, illetve azt követően kerültek a magyarok a dél-orosz steppére, Etelközbe.

A levándorlás okát bizonyosan nem tudjuk, de kizárhatjuk a már említett kazár áttelepítést. Komolyabban számításba vehetjük a Regino és Anonymus által toposzszerűen emlegetett „helyszűkét”.⁴⁶ Nézetünk szerint ez azonban nem a túlzott szaporodás okozta relatív túlnépesedés következménye volt, hanem annak, hogy a térségben újabb

⁴⁵ A háborút említi DUPUY, R. E. – DUPUY, T. N.: *The Encyclopaedia of Military History*. New York, 1986.² 263, 265–266.; TOYNBEE, A., i. m. 388.

⁴⁶ MEH 137, 138–139, 206.

népek is megjelentek, s így az „telítődött”, majd törvényszerűen népmozgás indult meg nyugati irányba. Nem érthetünk egyet a már említett feltevessel, amely 670 után kizárja a migráció lehetőségét egészen a 890-es évekig. Úgy véljük, hogy éppen a *830-as évek második felében, vége felé egy kisebb népvándorlási hullámmal* számolhatunk. Ennek egyik kiindulópontja az ujjur birodalom lehetett, amely részben a kirgizek támadásainak következtében 840-re bomlott fel.⁴⁷ Feltehető, hogy a karlukok, kimekek, oguzok (uzok) és besenyők a Pax Ujjurica végét követő, s talán már annak vége felé kibontakozó hatalmi harcai nemcsak új erőviszonyokat eredményeztek a Volgától keletre levő térségben, hanem bizonyos népmozgásokat is elindítottak. Ennek során nyugatabbra toldóhattak a besenyők, a Volga és Urál folyók közti vidékre, ahol egészen a 890-es évekig éltek.⁴⁸ A besenyők megjelenése a volgai magyar haza, Magna Hungaria közelében az egyik fontos tényező lehetett a magyarok elvándorlásában. Számolnunk kell azzal is, hogy nemcsak keleten, hanem délkelet felől is kisebb migrációs hullám indult meg. Ez kapcsolódott Kazária belső politikai-hatalmi válságához, amely polgárháborúban csúcsosodott ki. Konsztantinosz szerint a kormányzat ellen felkelők közül „egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak (kavar, kovár – T. S. L.) nevezték el őket”.⁴⁹ A „kavar csatlakozás” idejét illetően különböző feltevésekkel találkozunk a történeti irodalomban.⁵⁰ Ha elfogadjuk a bizánci császár állítását az együttes (egyidejű) letelepedésről a besenyők későbbi (950 k.) földjén, a Don és az Al-Duna közötti térségben, a magyarok említett forrásokban tükröződő és általunk fentebb 838 tájára datált megjelenéséhez kell kapcsolnunk a kazár polgárháborút és az alulmaradt lázadók menekülését, majd letelepedését.

Nézetünk szerint Konsztantinosz császár a DAI-ban még két helyen utalt a magyarok etelközi honfoglalására. A 38/3–9-ben azt említette, hogy „a türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, amelyet első vajdájuk nevéől Levediának neveznek”.⁵¹ E passzusból sem a letelepedés pontos ideje, sem helye nem deríthető ki. Voltaképpen az sem egyértelmű, hogy migráció ered-

⁴⁷ LIGETI L., a 35. jegyzetben i. m. 339.; MACPHERNOS, C., In: SINOR, D. (ed.): a 35. jegyzetben i. m. 339, 342.

⁴⁸ Az említett népek erőviszonyaiban bekövetkezett változásokkal magyarázta a 890-es évek népvándorlását ZIMONYI ISTVÁN: i. m. 169–175. – Ha ez helytálló, az ujjur birodalom bukása idején hasonló folyamatokkal számolhatunk.

⁴⁹ DAI 174–175.; MEH 120.; ÁMTBF 43.

⁵⁰ 760–780, 810, 830, 850, 860 után, 889 egyaránt felmerült, összefoglalóan I. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. Századok 118 (1984) 101.

⁵¹ DAI 170–171.; MEH 118.; ÁMTBF 42.

ményeképpen kerültek ide, mivel a szövegben a „lakóhelyet bírt” kifejezés szerepel.⁵² Mivel Levedi nemcsak rangban első a magyar törzsfők között, hanem az időt tekintve is az első ismert vezető, úgy tűnik, mintha térbeli és politikai értelemben egyaránt *Levedi a „semmiből” tűnne elénk népével, a hét törzsből álló politikai alakulattal.* Értelmezésünk szerint nemcsak levándoroltak a magyarok Kazária közelébe, hanem *e migrációhoz kapcsolódhat a magyar törzsszövetség megszerveződése is.* Analógiaként utalnunk kell arra, hogy Anonymusnál a Kárpát-medencei honfoglalás előkészítéséhez fűződik a hét vezér (törzsfő) szövetségre lépése (vérszerződés) és Álmos első vezérré választása.⁵³ A másik idevonható konsztantinoszi passzus – ha elfogadjuk azt, hogy a DAI. 38. fejezete nem egységes, hanem esetleg két verziót, történetet tartalmaz⁵⁴ – az, amely egy besenyő (kangar) – magyar (szavárd) háborút említ, amelynek eredményeképpen az egyik rész keletre ment Perzsia vidékére, a másik pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni az Etelküzi nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.⁵⁵ E verzió az etelközi „honfoglalás” okául a besenyők támadását tünteti fel. A három konsztantinoszi passzus alapján feltételezhetjük, hogy a magyarok Levedi vezetésével, a kazár polgárháború idején és részben legalábbis a besenyők támadásának (Volga-vidéken való megjelenésének) következményeként telepedtek Kazária közelébe; a Levediának és Etelköznek egyaránt nevezett Don és Al-Duna közötti új szállásterületre. A magyarok 838 körüli időre tehető katonai akciói ezt az etelközi honfoglalást készítették elő. Feltehetően a vándorláshoz és a letelepedéshez fűződik a magyarok és kavarok törzsszövetségének megszerveződése.

⁵² Vö. UHRMANN IVÁN: Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. Történelmi Szemle 30 (1987–1988) 219.

⁵³ MEH 139–140.; *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praeiit E. SZENTPÉTERY: I–II. Bp. 1937–1938. I. 40–41.*

⁵⁴ MACARTNEY, C. A., i. m. 98–99.; GRÉGOIRE, H.: Le nom et l'origine des Hongrois. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 1937. 632–633.

⁵⁵ DAI 170–173.; MEH 118–119.; ÁMTBF. 43–44.

La „conquête du pays d'Etelköz” des hongrois

L'étude examine le problème: est-ce les Hongrois figurant dans sources écrites des années 830 habitaient depuis longtemps sur la steppe sud-russe et qu'ils sont devenues indépendants à cette époque-là de la Khazarie, ou bien c'est à cette époque-là qu'ils y sont venus de leur patrie de la Volga (Magna Hungaria). D'après l'auteur, selon le témoignage des quatre ressources respectives, nous pouvons supposer que certains groupes d'un nouveau peuple (appelé ungr, turk, hun) se soient présentés sur certaines parties de la région entre le Don et le Bas-Danube. Ibn Rusta parle des Hongrois comme ennemis des Khazars. Une des manifestations de tout cela est fait que les Khazars, à l'aide de Byzance, ont construit la forteresse de Sarkel sur le Don vers 838. L'ambassade russe parvenue encore à Byzance vers 838 ne pouvait plus retourner sur son chemin habituel (sur le Dnieper) de la steppe à cause des ravages du peuple barbare se présentant entre-temps. à cause de l'apparition de ce peuple, les Macédoniens fixés au-delà du Bas-Danube pouvaient se décider vers 838 à se révolter contre les Bulgares et essayaient de retourner dans leur pays sur les navires envoyés par l'empereur de Byzance, sur le territoire de l'empire de Byzance. Les Bulgares ont appelé en aide les Hongrois, mais ces derniers ont été vaincus par les Macédoniens. Selon l'auteur, l'apparition des Hongrois vers 838 portait atteinte de la même manière aux intérêts de Byzance, de la Khazaire, de la Bulgaire et des Russes. L'activité diplomatique animée (ambassades russe, khazare, byzantine), la construction de Sarkel, l'organisation du thema byzantin de la Crimée (Cherszon) soulignent cette atteinte. L'auteur pense que la cause de l'immigration des Hongrois est la dissolution de l'empire ouïgour vers 840 et la crise du Khaganat Khazar (guerre civile), cette cause est la conséquence de la migration des peuples au cours de laquelle les Petchenègues transmigraient sur le territoire entre la Volga et l'Oural, les Hongrois et les Kabars à Etelköz situé entre le Don et le Danube et s'organisaient en fédéralisme tribal.

KEÁN, SZENT ISTVÁN KIRÁLY ELLENFELE

Az a név, amelyet Keán, Szent István király fegyverrel legyőzött ellenfele is viselt, *Keanus*, *Kean* alakokban a magyarországi krónikás anyagban három eseménysor kapcsán fordul elő. Egy Kean *első* ízben Anonymus munkájában szerepel Attila hun király és a magyar honfoglalás közti időben mint Nagy Keán (*Keanus magnus*), Bulgária vezére, aki Bulgáriából kijőve a görög császár segítségével és tanácsára elfoglalta a Duna-Tisza közti földet egészen az oroszok és a lengyelek határáig, s – Bulgáriából származó – szlávokat és bolgárokat telepített oda. E Keán leszármazottja Salán, a honfoglaló magyarok ellenfele, aki a bolgárok vezérével tartott rokonságot.¹ A modern kutatás nem feltétlenül hajlik annak elfogadására, hogy e helyütt a honfoglalás előtti dél-erdélyi és dél-alföldi bolgár fennhatóság² emléke maradt volna meg, hanem úgy véli: P. mester rendszeresen későbbi népeket tett meg a honfoglaló magyarok ellenfeleivé.³ Bármiként is álljon a helyzet, annyi kétségtelen: a Keán név szerepeltetésére ez a feltevés nem nyújt magyarázatot. Az Anonymusnál előforduló szereplők egy része bizonyosan helynévből életre keltett személy (pl. Laborc, Zobor, Gyalu stb.),⁴ ám Keánt aligha helyezhetjük ebbe a sorba. Márpedig ha a Keán személy említésekor Anonymus nem saját kora viszonyait vetítette vissza, és nem helynévből hozott létre történeti személyiséget, akkor csak két lehetőségre gondolhatunk reálisan: vagy forrásból merítette a nevet,⁵ vagy egy hajdan Magyarországon élt Keán tett szert olyan hírnévre, hogy emléke századok múltán sem ment feledésbe. Aligha tévedett Anonymus e Keán bolgár eredetében, hiszen a Keán név török méltóságjelölő (*kayan*) származéka,⁶ amely számos népnél volt használatban az I. évezred utolsó századaiban (a türköknél, az

¹ EMERICUS SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricum*. I–II. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: SRH.) I. 48., 51., 86.

² ERRE I. BÓNA ISTVÁN: in: *Erdély története*. Főszerk. KÖPECZI BÉLA. I. Bp. 1986. 189–194.; GYULA KRISTÓ: *K voprosu o bolgarskom vladycstve na Al'fel'de v IX. v.* In: *Vtori mezdunaroden kongres po bälgaristika*. Dokladi. 6. Bälgarskite zemi v drevnostta. Bälgarija prez srednovekovieto. Sofija 1987. 265–272.

³ GYÖRFFY GYÖRGY: *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?* Bp. 1988. 67–100.; KRISTÓ GYULA: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1983. 132–190., 498–511.

⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1948. 21.

⁵ Uo. 23.; GYÖRFFY GYÖRGY: a 3. jegyzetben i. m. 81.

⁶ MELICH JÁNOS: *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp. 1925–1929. 40–42.

avaroknál, a kazároknál és a bolgár-törököknél). Az egyik magyar törzsfő gyula méltóságjelölő nevének személynévvé válása a bizonyosság arra, hogy a *ka* -an méltóságnév is perszonifikálódhatott, s a tisztség viselőjének személynévévé (személynévként használatos megnevezésévé) válhatott.

Arra vonatkozóan, hogy honnan ismerhette a XIII. század elején Anonymus a Keán nevet, e névnek a XIV. századi krónikakompozícióban való kétszeri előfordulása szolgálhat magyarázatul. A X. század második felére vonatkozik a krónika 30. fejezetének megjegyzése – ez egyszersmind egy Keánra vonatkozó *második* tudósítás –, amely szerint Géza fejedelem azon Beliud tanácsára és segítségével nyerte el Sarolt (Gyula leánya) kezét, aki Kulan földjét birtokolta. Kulan Beliudhoz adta leányát, hogy tulajdon testvére, Keán ellen harcoljon. Kulan – halála után – földjét Beliudnak örököltette el.⁷ Archaikus színezetű tudósítással állunk szemben.⁸ Ha az itt említett szereplők nem krónikások leleményének köszönhetik létüket, hanem a X. század második felének valóságos történeti szereplői voltak, akkor joggal tehetünk kísérletet a krónika tudósításának értelmezésére. Eszerint Géza fejedelem Beliud révén jutott hozzá Sarolt kezéhez, vagyis Beliud – nyilván mind térben, mind a kapcsolatokat tekintve – közel állt az erdélyi Gyulák családjához. A történetben szereplő testvérpár, Kulan és Keán történeti hitelét erősítheti, hogy Kulan neve – Keánéhoz hasonlóan – a törökből értelmezhető („vad ló”).⁹ Azt is megtudjuk, hogy a két testvér között ellentét feszült, hiszen Kulan éppen azért adta oda feleségül leányát Beliudnak, hogy a rokoni kapcsolat révén leljen fegyvertársat testvére, Keán ellen. Kulan és Beliud (az após és a vő) kapcsolata maradandó eseménnyel járt, hiszen Kulan halála után földjét Beliud örökölte. Mivel Kulan és Keán is kapcsolódik az erdélyi Gyulák történetéhez, nagy valószínűséggel állíthatjuk, szállásterületük a Gyuláké közelében (attól legalábbis nem nagy távolságra) feküdt. Kérdés: Magyarországra lokalizálható-e Kulan és Keán földje? Györffy György korábban úgy foglalt állást, hogy Kulan egy Magyarországgal szomszédos földet uralt,¹⁰ újabban azonban akként vélekedik, hogy „Kolán minden bizonnyal azonos az Önd vezértől leszármazó Kalánnal, akitől a Bár-Kalán-nemzetség ered. Kalán a Tisza melléke és Csongrád vár ura volt, de a Hunyad megyei *Bár*, *Kalán* és *Kaján* helynevek és a Bár-Kalán-nem itteni birtokai arra engednek következtetni, hogy Hunyad megye nyári legelőterületük volt”.¹¹ Ez azt jelenti, hogy Györffy feladta korábbi nézetét, s újabb

⁷ SRH. I. 291.

⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: a 4. jegyzetben i. m. 23. L. még GYÖRFFY GYÖRGY: a 3. jegyzetben i. m. 8. A történet krónikabeli lejegyzésének idejére I. ELEMÉR MÁLYUSZ–JULIUS KRISTÓ: *Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 1. Ab initiis usque ad annum 1301.* Bp. 1988. 161–162.

⁹ MELICH JÁNOS: i. m. 40.

¹⁰ GYÖRFFY GYÖRGY: a 4. jegyzetben i. m. 23. L. még GYÖRFFY GYÖRGY: *A honfoglaló magyarok települési rendjéről.* *Archaeologiai Értesítő* 1970. 229.

¹¹ GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve.* Bp. 1977. (a továbbiakban: IK.) 100. L. még GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–III.* Bp. 1963–1987. (a továbbiakban: TF.) III. 279–281.

álláspontja szerint Kulán földje Dél-Erdélyben és az attól nyugatról határos vidéken volt. Utóbb ezt Keánra is kiterjesztette, s immár nemcsak Kalánt, hanem Keánt is „a Tisza mentén és Hunyadban birtokló Bár-Kalán vezéri nemzetséghez” sorolta. Ezzel részint összhangban, részint ellentmondásban Keánt magyar főembernek tekinti, „akitől a Keán nemzetség származik”.¹² Magunk – nem előzmények nélkül¹³ – más megfontolás alapján hajlunk arra, hogy Kulant és Keánt magyarországi (Magyarországon birtokos) főembernek gondoljuk. Ha ti. idegenek (bulgáriai bolgárok) lennének, bizonyosra vehető, hogy emléküket a magyarországi hagyományban nem élt volna hosszú évtizedeken keresztül, s nem került volna sor arra, hogy nevüket – legkorábban a XI. század végén – krónikába lejegyezhessék. Nevük fennmaradása kézenfekvőnek látszik abban az esetben, ha magyarországi előkelőknek tekintjük őket, akiknek emlékét későbbi korokban ugyancsak Magyarországon élt leszármazóik nem engedték feledésbe merülni.

Következtetéseinkben még egy lépéssel tovább mehetünk: tudjuk, hogy Géza fejedelem keze ember vértől volt szennyes, kemény háborúkat kellett folytatnia a Kárpát-medencén belül.¹⁴ Mind a mai napig egyetlen személyt sem nevezhetünk meg Géza ellenfelei sorából. A fent idézett történet értelmezése megadja annak lehetőségét, hogy legalább egy ellenfelet megnevezhessünk: Keánt. Ha ugyanis Beliud, Kulan rokona és szövetségese közreműködött Géza és Sarolt házasságának megkötésében, azaz a dunántúli Árpádok és az erdélyi Gyulák közti családi kapcsolat megszületésében, akkor logikusnak tetszhet annak feltételezése, hogy a frigy létesítése után Géza is ebbe a szövetségi rendszerbe tagozódott be, azaz Beliud és Kulán fegyvertársának, Keán ellenségének számított. Még azt sem szabad a valószínűtlenségek közé sorolnunk, hogy Géza esetleg maga is részt vett a Keán elleni fegyveres harcokban. Ha feltevéseink sorozata megállja a helyét, Keán már a X. század második felében ismertté tehetette a nevét azáltal, hogy testvérével, Kulannal, az erdélyi Gyulákhoz közel álló (vagy éppen a Gyulák családjába tartozó¹⁵) Beliuddal, sőt talán Árpád-házi Géza fejedelemmel szemben is sikerrel tartotta magát azon a területen, amely nem esett messze az erdélyi Gyulák szállásterületétől.

Egy bizonyos Keánra vonatkozó újabb, *harmadik* tudósítás úgyszintén a XIV. századi krónikakompozícióban, annak 66. fejezetében maradt meg. A Gyula elleni – 1003-ra keltezhető – hadjárat után értesülünk arról, hogy Szent István király hadat

¹² GYÖRFFY GYÖRGY: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma. Századok 1983. 1104. 4. jegyzet.

¹³ ORTVAY TIVADAR: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. II. Bp. 1892. 617–619.; KARÁCSONYI JÁNOS: Szent István király élete. Bp. 1904. 20–21.; MELICH JÁNOS: i. m. 38–39.; BELITZKY JÁNOS: A törzsfői hatalom elsovadása és a fejedelmi hatalom kialakulása. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. I. Bp. 1938. 587–588.

¹⁴ SRH. I. 295., II. 379., 404.

¹⁵ TF. III. 279.

vezetett Keán, a bolgárok és a szlávok vezére ellen, amely népek természetes fekvésénél fogva igen megerősített helyeken laktak. István Keánt nagy nehézségek árán legyőzte, megölte, hatalmas mennyiségű kincseit megszerezte. A király őseit, Zoltánt helyezte oda, aki ezen erdélyi részeket örökölte, és ezért nyerte az Erdélyi Zoltán nevet.¹⁶ Elterjedt – és ma uralkodónak mondható – nézet szerint a krónika e tudósításában Szent Istvánnak Sámuel bolgár cár elleni, egyetlen külső forrásból ismert hadjárata nyert megörökítést, vagyis eszerint Keán *külföldi* (Kárpát-medencén kívüli) személy lenne.¹⁷ E véleménynel szemben nyomosan esik azonban latba az a körülmény, hogy a magyar krónika Istvánról szóló hírányaga *kizárólag* belföldi (Kárpát-medencei) vonatkozásokra terjed ki, s ha Keánt Sámuel bolgár cárral azonosítanánk, ez a tárgyalás ilyenfajta rendjében az egyetlen kivétel lenne. A Sámuellel való azonosítás esetén magyarázatra várna maga a Keán név is, hiszen immár nem káyan, hanem császár (azaz cár) volt, s amikor egy közel kortárs nyugat-európai szerző Sámuel székhelyét *Cesaries*nek nevezte,¹⁸ világos tanúbizonyságát adta annak: tudatában volt Sámuel *caesar* voltának. Nem utolsósorban pedig enyhén szólva kétes hitelűnek kellene tartanunk azt a krónikás információt, amely szerint Szent István Bulgáriában állította Keán (azaz Sámuel) helyébe az utóbb Erdélyinek mondott Zoltánt. Ilyen lépésre annál kevésbé ragadtathatta magát István király, mivel az 1010-es évek közepén, végén folyó bizánci–bolgár háborúban – bizánci szövetségesként – maga csak epizód szerepet játszott. Aki helytartót állíthatott Sámuel, illetve rövid életű utódai helyére, az a háború győztese, II. Bolgárölő Baszileiosz császár volt.¹⁹

A régebbi szakirodalomban gyakorta hangoztatott nézet szerint Keán *belföldi* (azaz Kárpát-medencei) ellenfele volt István királynak. Pauler Gyula Keánt Ajtonnyal azonosította, de halvány eshetőségként felvetette, hogy Keán „valami bolgár fejedelem” volt.²⁰ Acsády Ignác Keánt az erdélyi Gyulával vélte azonosnak.²¹ Ortvy Tivadar

¹⁶ SRH. I. 315–316.

¹⁷ MARCZALI HENRIK: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. I. Bp. 1895. 276. 2. jegyzet, 295–296.; HÓMAN BALINT: A honfoglaló törzsek meglepedése. Turul 1912. 111.; VÁCZY PÉTER: Gyula és Ajtony. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulója ünnepére. Bp. 1938. 503–506.; GYÖRFFY GYÖRGY: a 4. jegyzetben i. m. 156.; RISTO ILJOVSKI: Vizantisko-ungarski sojuz vo početokot na XI vek protiv Samuil i negovite naslednici. Zbornik radova Vizantologog Instituta 1991. 96. stb. A forrást I. ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–III. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban CF.). II. 969.

¹⁸ CF. II. 969.

¹⁹ IK. 288–289.; GEORGES OSTROGORSKY: Histoire de l'état byzantin. Paris 1969. 336.; V. N. ZLATARSKI: Istorija na bālgarskata dāržava prez srednite vekove. I. 2. Sofija 1927. 757–758. L. még GY. GYÖRFFY: Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II. Actes du XII^e Congrès International d'Études Byzantines. II. Beograd 1964. 149–154.

²⁰ PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Bp. 1899.² (reprint 1984.) 398–399.

²¹ ACSÁDY IGNÁCZ: A magyar birodalom története. Bp. 1903. 77.

akként foglalt állást, hogy Keán – hasonlóan Gyulához és Ajtonyhoz – „szintén magyar nemzetségi főúr volt”.²² Karácsonyi János szerint Keán tartománya Erdély északnyugati sarkában, a Szamos völgyében feküdt.²³ Melich János úgy vélte: „Keán Erdélyben afféle részfejedelem volt”.²⁴ Még Váczy Péter is arra a következtetésre jutott, hogy a XIV. századi krónikakompozíció 66. fejezete alapján „Keán országát valahol Erdély magas bércei közt kellene keresnünk”, ám végül is elvetette a forrás sugalmazta megoldást, s helyette kombinációk eredményeképpen szögezte le: „a kán név, a »bolgárok és szlávok fejedelme« cím, mindez elég nyomós érv arra, hogy Keánban, Sámuel bolgár cárt lássuk”.²⁵ Magunk arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy „Dél-Erdélyben (a Maros középső folyása mentén és attól délre) a magyar honfoglalás ellenére fennmaradt az egész X. század folyamán egy bolgárszláv fejedelemség, melynek élén a XI. század elején a Keán, azaz egy kagán (fejedelem) állt”.²⁶

E megállapításunk (amelynek tudománytörténeti előzményeiről az imént szoltunk) az elmúlt években afféle „botránykővé” vált a szakirodalomban, mivel egyes történészek és régészek számára egyszerűen hihetetlennek tűnt a magyarság „erőtlen-sége” a Kárpát-medence *egészének* megtisztítására idegen uralmi berendezkedés alól. Fodor István szerint „a honfoglaló magyarság ... éppen a bolgárok elleni harcokban foglalta el új hazáját, s nem férhet hozzá kétség, hogy *nyomban* (kiemelés tőlem - K. Gy.) véget vetett a Kárpát-medencén belüli bolgár uralomnak ... Ezért aligha tarthatjuk valószínűnek Kristó Gyula elgondolását sem, amely szerint a X. században Dél-Erdélyben bolgár fejedelemség volt”.²⁷ Györffy György a XIV. századi krónikakompozícióban olvasható Keán elleni hadjáratot a bolgár cár elleni katonai akcióval azonosítja, különben is a zavaros XIII. századi krónikaszöveg „*mint nem hitelt érdemlő forrás* ... nem ad alapot Istvánnak egy másik délerdélyi bolgár Keán elleni hadjárata feltevésére”. Ezt szerinte még további szempontok is valószínűsítik: „Taksony és Géza politikai és gazdasági súlya Kelet-Európában, ahol csak az ellenséges Bizánc és a szövetséges besenyők, oroszok és balkáni bolgárok jelentkeztek hatalmi tényezőként, kizárja egy önálló bolgár országocska feltevését Dél-Erdélyben. Az itteni sóbányákat egyébként a magyar vezérek a honfoglalás óta bírták, s ezek megtartására volt elég katonai erejük”. Egy másik munkájában kategorikusan tévesnek minősíti „a bolgár Keán állítólagos erdélyi lakhelyéről” vallott felfogásunkat. E kérdésben legfrissebben ekként nyilvánítt véleményt Györffy György: „Célzatos történész írásokban felteszik, hogy Erdély a X.

²² ORTVAY TIVADAR: a 13. jegyzetben i. m. 617.

²³ KARÁCSONYI JÁNOS: Halavány vonások hazánk Szent István korabeli hatáiról. Századok 1901. 1054–1055.

²⁴ MELICH JÁNOS: i. m. 38.

²⁵ VÁCZY PÉTER: i. m. 503., 505.

²⁶ KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 109.

²⁷ FODOR ISTVÁN: Őstörténeti tévutak és történeti tudatunk torzulásai. Múzeumi Közlemények 1982/1. 128., 134. 40. jegyzet.

században részben vagy egészben bolgár uralom alatt maradt. Ezt cáfolják a X–XI. századi források és leletek adatai mellett az erőviszonyok is: az Európát bekalandozó és két nyugati királyság mellett Bizáncot adóztató magyarokról nem tehető fel, hogy az erdélyi sóbányákat a kivert ellenség kezén hagyták volna, s várait támaszpontnak egy Alföldre lezúduló támadásra”.²⁸ Bóna István még a Fodor István által feltételezett magyar–bolgár harcokat is kétségbe vonja: „a honfoglalás időpontjában nem állomásozott a Kárpát-medencében bolgár sereg, a magyaroknak a terület birtoklásáért nem kellett számottevő bolgár erővel mérkőzniük... Legfeljebb szokványos várőrségekkel (50–300 fegyveres) lehet e távoli végeken számolni. Erdélyben még emléküik sem maradt fenn”. Munkája más helyén arról ír: „A kisszámú erdélyi bolgár megszálló és az egyetlen (! – vö. fentebb a várőrségek emlegetését, *K. Gy.*) erdélyi bolgár erődítmény, a Maros jobb (északi) partján fekvő Belgrád az anyaországtól elszigetelve nem volt képes ellenállni a 895-ben rázúduló magyaroknak. Házai lángok martalékaúl estek, a bolgár uralom helyi emlékét nem őrizte meg az erdélyi magyar hagyomány”.²⁹

A X. századi dél-erdélyi bolgár uralommal, egy dél-erdélyi Keán személyével szembeni elutasítás monotóniáját Makkai László törte meg annak feltételezésével, hogy Dél-Erdélyt csak 932 körül foglalták el a bolgároktól a magyarok,³⁰ bár a Makkai által erre forrásként használt Maszúdi-szöveg vonatkozó helyének dél-erdélyi lokalizálása több mint kétséges. A fenti nézetekkel szemben Makk Ferenc Szent István keleti – Bizánccal szövetséges és bolgárellenes – politikájába ágyazva fogadta el tényként a király Keán elleni hadjáratát.³¹ Hasonló álláspontot képvisel Petrovics István is.³² Az itt röviden idézett, számos ponton egymásnak is ellentmondó nézetek világosan mutatják, hogy távolról sincs egységes vélemény Keán, Szent István király ellenfele megítélésében a magyar történetírásban. Aligha csalatkozunk, ha kijelentjük: egységes, a valóságot tükröző álláspont csak akkor alakulhat ki, ha előítéletektől mentesen, nem benyomásokra, hanem a kútfőkre támaszkodva, a források gondos elemzése révén alakítunk ki véleményt.

²⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: a 12. jegyzetben i. m. 1104. 4. jegyzet: GYÖRFFY GYÖRGY: in: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. II. Bp. 1984. 1634.; GYÖRFFY GYÖRGY: A magyarság keleti elemei. Bp. 1990. 174.

²⁹ BÓNA ISTVÁN: in: Erdély rövid története. Főszerk. KÖPECZI BÉLA. Bp. 1989. 105–106., 98.

³⁰ MAKKAJ LÁSZLÓ: in: Erdély története, a 2. jegyzetben i. m. 271.

³¹ MAKK FERENC: Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában. In: Szent István és kora. Szerk. GLATZ FERENC–KARDOS JÓZSEF. Bp. 1988. 84.

³² PETROVICS ISTVÁN: Szent István államszervezése. In: Az államalapító. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 1988. 76–77.

Mindenekelőtt abban kell állást foglalunk, hogy a magyarországi krónikás anyagban három eseménysor kapcsán előforduló Keán hány személynek tekinthető. Úgy véljük, itt két személyről van szó, méghozzá egy fiktív és egy valós történeti figuráról. Anonymus Nagy Keánja költött alak, a névtelen jegyző által életre keltett szereplők egyike. Anonymus e Keánt akár a korábbi krónikás anyagból, tehát írott forrásból, akár szóbeli hagyományból megalkothatta. Ugyanakkor a krónikakompozíció 30. és 66. fejezetében szereplő Keánt egyazon és valóságosan létezett történeti szereplőnek tekintjük. Egy efféle lehetőséget Melich János azzal utasított el, hogy Kulán és Keán is a X. század első harmadában születhettek, tehát aligha hihető, hogy a XI. század elején még éltek volna.³³ Ez azonban nem az egyetlen – bár kétségtelenül reális – értelmezési lehetőség. A mérvadó szakirodalom egyetért abban, hogy Géza és Sarolt házasságkötése Géza fejedelemsége előtt (azaz 967–971 körüli időben) történt.³⁴ Ha e házasságkötésnél Beliud tevőleges szerep játszott, legalább 20 évesnek kellett lennie, annyinak, mint Gézának. Eszerint születési ideje legkésőbb 945–950 közé tehető. Felesége, Kulan leánya nyilván valamivel fiatalabb lehetett: 950–955 körül születhetett. Kulan születési dátumául így a 930–935 körüli idő adódik. Testvére, Kean születhetett akár ekkor is, de akár generációs eltéréssel 950 körül is. Ez utóbbi esetben Keán az erdélyi Gyula leverésekor (1003-ban) alig múlt 50 éves. Úgy tűnik tehát, genealógiai megfontolás nem zárja ki Géza kori és az István kori Keán (a krónikakompozíció 30. és 66. fejezete Keánja) azonosíthatóságát.

Ha mármost e Keán szállásterületét nyomozzuk, perdöntő módon esik latba a krónikakompozíció 66. fejezetének azon megjegyzése, hogy Keán örökébe Erdélyben István király rokona, Zoltán lépett, akit ezért *Erdélyi Zoltánnak* (*Erdeelui Zoltan*) szoktak nevezni.³⁵ A korábbi szakirodalomból erre az adatra többen is hasonló értelmezésben utaltak.³⁶ Kétségtelen, hogy a 66. krónikafejezetben (annak végén) összekeveredett a Keán elleni hadjárat a Gyula ellenivel,³⁷ de ez nem jelent semmit a vonatkozásban, hogy emiatt a fejezet elején a Keánról és az Erdélyi Zoltánról írottak is hiteltelenek lennének.³⁸ Ma már persze nem tudjuk e „zavar” okát adni, de azt a lehetőséget, miszerint Gyula és Keán azonosak lennének (miként Acsády Ignác gondolta), bízást kizárhatjuk. Egy efféle azonosításnak mindenekelőtt az mond ellent,

³³ MELICH JÁNOS: i. m. 38.

³⁴ VAJAY SZABOLCS: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai. 1. Szerk. KRALOVÁNSZKY ALÁN. Székesfehérvár 1967. 71.; IK. 64.

³⁵ SRH. I. 315–316.

³⁶ MELICH JÁNOS: i. m. 38.; BELITZKY JÁNOS: a 13. jegyzetben i. m. 587.

³⁷ A krónika romlott szöveghagyományára, „zavarosságára” I. KARÁCSONYI JÁNOS: A honfoglalás és Erdély. Katholikus Szemle 1896. 469–470.; VÁCZY PÉTER: i. m. 503–504.; MÁLYUSZ ELEMÉR: Az V. István-kori gesta. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 58. Bp. 1971. 50–52. stb.

³⁸ Minderre I. KRISTÓ GYULA: a 26. jegyzetben i. m. 101–103.

hogy a krónika külön tárgyalja a Gyula és külön a Keán elleni hadjáratot. Ezt nyomatékosította az a későbbi – éppen ezért kevésbé döntő bizonytságot szolgáltató – szerkesztő, aki a Képes Krónika családja kódexeiben foglalt szöveget címeikkel látva el a Keán elleni hadjáratot Szent István király *harmadik* hadjáratának minősítette (a Koppány ellenit tekintve az elsőnek, a Gyula ellenit a másodiknak). Egyértelműen bizonyít Gyula és Keán azonosíthatósága ellen az a körülmény, hogy a krónika Gyulát István király nagybátyjának, Keánt pedig a bolgárok és a szlávok vezérének nevezte.

Márpedig ha Gyula és Keán két különböző személy volt, s Gyula mellett Keán is erdélyi illetőségű, mindkettőnek helyet kell szorítanunk a történeti Erdély területén. Több munkánkban törekedtünk annak valószínűsítésére, hogy Gyula „országa” Észak-Erdélyben volt, ahol ún. „honfoglaló” nemzetségek léte bizonyítható, ahol – ha nem is túl nagy számban – törzsnévi helynevek maradtak ránk, ahol a magyar etnikum számbeli fölénye következtében a XIII. századtól beköltöző románság a szláv eredetű helyneveket magyar közvetítéssel vette át.³⁹ Ettől eltérő módon viselkedik Dél-Erdély: ott nincsenek „honfoglaló” nemzetségek, még elvétel sem akadnak törzsnévi helynevek, s a szlávok jelentős számarányára mutat az, hogy a románok itt szláv eredetű helyneveket közvetlenül a szlávokból – magyar közvetítés nélkül – vettek át.⁴⁰ Dél-Erdélynek ez az észak-erdélyitől eltérő helyzete kézenfekvővé teszi annak feltételezését, hogy ide helyeztük Keán földjét. Különbözik is, ha elfogadjuk Keán Kárpát-medencei voltát, máshová, mint a térség déli sávjába, aligha helyezhetjük uralmi körzetét, ugyanis csak itt volt meg a földrajzi szomszédság okán a lehetőség arra, hogy a *bolgárok* és szlávok felett országoljon. A Kárpát-medence déli sávjában (illetve az egész Kárpát-medencében) csak Dél-Erdély jöhet szóba. Ugyanis Makkai László szerint Dél-Erdélyben „egy részben bulgár-szláv, később pedig szórványosan orosz, egészében azonban közelebből meg nem határozható népiségű szláv lakosság ... tömeges középkori jelenlété”-vel számolhatunk, s „ez a szláv népesség legalábbis a 13. század közepéig fennmaradt, és saját nyelvét beszélte”.⁴¹ Nos, a X–XI. század fordulóján Keán ezeknek a bolgároknak és szlávoknak volt a vezére, s e bolgárok és szlávok jelenléte kölcsönzött sajátos színezetet Dél-Erdélynek a XI–XIII. században.

Keán dél-erdélyi volta mellett – úgy tűnik – még egy bizonyítékot felsorakoztathatunk. Ez pedig a középkori Keán (Kán) nemzetség korai története. (E nemzetség legfontosabb ágának vázlatos leszármazási tábláját l. alább a 27. oldalon.) Ismeretes, hogy e nemzetség birtokai – kisebb tömböktől eltekintve – két területen, Baranya

³⁹ KRISTÓ GYULA: a 26. jegyzetben i. m. 103–109.; KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 448–449. stb.

⁴⁰ MAKKAJ LÁSZLÓ: Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben. Századok 1944. 163–191.; MAKKAJ LÁSZLÓ: in: Erdély története, a 2. jegyzetben i. m. 260–268., 255–257.; KRISTÓ GYULA: A 10. századi Erdély politikai történetéhez. Századok 1988. 25.

⁴¹ MAKKAJ LÁSZLÓ: in: Erdély története, a 2. jegyzetben i. m. 257.

megyében és Erdélyben csoportosultak.⁴² A XIV. századi krónikakompozíció Ákos mester által írt része a XIII. század közepén élt László fia Gyulát egyenesen a honfoglaló Gyulától eredezteti,⁴³ holott a valóságban e László fia Gyula Kán nembeli előkelő volt. Magunk úgy véljük, krónikás kombinációval állunk e helyütt szemben. László fia Gyulát legalábbis két ok miatt kapcsolhatta a XIII. század végi krónikás az erdélyi Gyulák családjának honfoglaló tagjához. Egyrészt a középkorban oly fontos szerepet játszó név-megfelelés miatt: Ákos mester számára kézenfekvőnek tűnt a 900 körül élt Gyulát a vele kortárs, azaz XIII. század közepi (László fia) Gyula őséneket megtenni.⁴⁴ Másrészt: mivel e Gyula személyes ismerőse lehetett Ákos mesternek, a krónikás tudhatta, hogy birtokai vannak Erdélyben, ott, ahol a honfoglaló Gyula megtelepedett. E két mozzanatnak alkamasint már egyike elégséges lehetett volna a szerzőnek a honfoglaló Gyula és a vele kortárs László fia Gyula közti vérségi kapcsolat megalkotására, e két körülmény egybehangzónak tűnő tanúsága alapján pedig e kapcsolat immár maga lehetett a megfellebbezhetetlen bizonyosság. Pedig tévedett: az erdélyi Gyulák törzséből az az öt észak-erdélyi nemzetség eredeztethető, amely a középkori Erdélyben Belső-Szolnok, Doboka és Kolozs megyék területén birtokolt: azaz a Borsa, az Agmánd, a Zsombor, a Szil vagy Kalocsa nemzetség és a Mikola-rokonság.⁴⁵ A Kán nemzetség feltételezésünk szerint a dél-erdélyi, Szent Istvánnal szemben csatát veszítő Keántól származik. Nem tagadjuk, a névazonosság is sugallja ezt az eredetet. A genus Keán és Kán (Kean és Kan) neve csak a korábbi időkben, a XIII. század első évtizedeiben fordul elő, „IV. Béla uralkodása után a nemzetség tagjai magukat mindig »az öreg Gyula bán ivadéka«-nak neveztették”.⁴⁶ Joggal gondolhatunk arra, hogy a Keán nemzetségnév a X. század végi, XI. század eleji ősré utal, amelyet csak a XIII. század közepe után váltott fel a nádori, báni és vajdai méltóságot viselt, a század első felében élt Öreg vagy Nagy (Magnus) Gyulára – mint fiatalabb ősré – való hivatkozás.

A szakirodalom korábban úgy vélekedett, hogy a Gyuláktól származó Kán nemzetség eredeti fészke Baranya megye volt, s a genus csak utóbb (valószínűleg a XIII. században) származott át Erdélybe.⁴⁷ Kétségtelen ugyan, hogy nemzetségi monostoruk

⁴² KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. Bp. 1901. 287–289. A Kán nem Keántól való származásra I. ORTVAY TIVADAR: i. m. 618–619.; GYÖRFFY GYÖRGY: a 12. jegyzetben i. m. 1104. 4. jegyzet (de GYÖRFFY utóbbi állásfoglalása – TF. III. 279. – szerint Kalán és Kaján mégis a Bár-Kalán nemzetségbe tartoztak).

⁴³ SRH. I. 290.

⁴⁴ L. MÁLYUSZ ELEMÉR: a 37. jegyzetben i. m. 59–60.

⁴⁵ Az öt nemzetségre I. MARKAI LÁSZLÓ: in: Erdély története, a 2. jegyzetben i. m. 260–268. (a Zsombor vezette honfoglaló törzs alkotórészeiként). Arra, hogy ezek a Gyula-törzs nemzetségei voltak, I. KRISTÓ GYULA: a 40. jegyzetben i. m. 26–27.

⁴⁶ KARÁCSONYI JÁNOS: a 42. jegyzetben i. m. 281.

⁴⁷ TF. I. 250., II. 108. Korábban magunk is hasonlóan vélekedtünk: a 3. jegyzetben i. m. 275–276.

a Baranya megyei, Siklóshoz közeli Szenttrinitáson volt,⁴⁸ de ez legfeljebb csak annyit bizonyíthat, hogy a keresztény korban, azaz a XI. század elejét követően a nemzetség elei Baranyában éltek. Legalább ennyi alappal gondolhatunk a Kán nemzetség erdélyi eredetére. A genus írott forrásban egyik legkorábban előforduló tagja, a már említett Nagy Gyula 1201-ben erdélyi vajda és gyulafehérvári ispán, 1214-ben visszakerült a vajdai tiszt birtokába, s ekkor kísérletet tett arra, hogy a vajdai méltóság mellett a szolnoki ispáni tiszt megszerzésével egész Erdély felett érvényesítse hatalmát.⁴⁹ Nos, ennek a Gyulának a birtokai kivétel nélkül Dél-Erdélyben, a Marostól délre terültek el. Nagyjából hasonló mondhatunk Nagy Gyula dédunokájának, a XIII–XIV. század fordulója nagy hatalmú erdélyi vajdájának és tartományurának, Kán Lászlónak a birtokairól is.⁵⁰ Az adatokat akként értelmezzük, hogy a Keántól leszármazott család (a későbbi Keán, illetve Kán nemzetség) a Szent Istvántól elszenvedett vereség ellenére is megőrizte korábbi birtokai egy részét Dél-Erdélyben. Hasonló eset figyelhető meg a Keán kortársától, Ajtonytól leszármazó Ajtony nemzetség esetében is, amelynek tagjai még a XIV. században is ott birtokoltak földeket, a Maros vidékén,⁵¹ ahol három évszázaddal korábban ősük, az István királlyal szemben csatát veszített Ajtony „országa” feküdt. A Keántól leszármazottak azonban – a vereséget követő időben – áttették működésük színterét a Dunántúlra, s így juthattak a keresztény korban Baranya megyei ingatlanokhoz.

Az Ajtony nemzetségre történő hivatkozás nem csupán a birtokok vonatkozásában példa értékű. Arra is analógiát szolgáltat, hogy egy, Szent Istvánval szembeállító törzsfő leszármazottjai időnek múltával erre a – keresztény értékek szerint nem méltó – ősre vezették vissza eredetüket (azaz múltjukat bátran vállalták), sőt nemzetségüket is István ellenségének nevére nevezték. Nem találhatunk abban semmi meglepőt tehát, ha egy másik nemzetség magát István egy másik ellenfelétől, Keántól származtatta, és genusát ennek nevével jelölte. Azon meg végképpen nem szabad csodálkoznunk, hogy egy idegen eredetű család válik magyarországi nemzetséggé, erre a Hontpaznantól a Gutkeleden át a Buzádig vagy a Hermántól a Héderen át a Győr nemzetségig rengeteg példát lehet felsorakoztatni.⁵² Attól pedig, hogy a Kán nemzetség dél-erdélyi nemzetséggé minősült, természetesen nem vált ősfoglaló nemzetséggé, mint ahogyan a II. Géza korában Magyarországra beköltöző és Vas, valamint Moson megyében nagy birtokokat szerző Héder nemzetség sem vált *pusztán* a genuszá válás okán Vas vagy Moson megye ősfoglaló nemzetségévé.

⁴⁸ TF. I. 391.

⁴⁹ KRISTÓ GYULA: a 3. jegyzetben i. m. 276–277.

⁵⁰ TF. II. 191., III. 542.; KRISTÓ GYULA: a 3. jegyzetben i. m. 280–281.

⁵¹ KARÁCSONYI JÁNOS: a 42. jegyzetben i. m. I. Bp. 1900. 91–94.

⁵² MÁLYUSZ ELEMÉR: a 37. jegyzetben i. m. 63–83.

Dél-Erdély bolgár eredetű és szláv nyelvű lakossága a X–XIII. században ténykérdés. A fentiek értelmében a felettük uralkodó Keán is történeti személyiség a X. század utolsó harmadában és a XI. század elején. Ezek után meg kellene kérdeznünk: milyen nemzetiségűnek tekinthető Keán? Úgy gondoljuk, egy ilyenféle kérdésfeltevésre az ezredforduló viszonyai közepette nem tudunk válaszolni (hiszen a kérdés immár egy másik, újabb ezredforduló felé közelítő időszak szemléletének jegyében fogant.) Amit nagy valószínűséggel mondhatunk Keánnal kapcsolatban, az mindössze annyi: bolgár származású volt. Úgy gondoljuk, leszármazottja volt annak a családnak, amely még a magyar honfoglalás előtt birtokolt a Kárpát-medencében dél-erdélyi területeket, s amely itteni uralmát – ha nem is csorbíthatatlanul – átmentette a honfoglalás utáni időkbe. A közben eltelt évtizedek azonban nem múltak el nyomtalanul Keán családja fölött sem. Az a közeg, amely északról és nyugatról Keán területét határolta, s amely – a régészeti adatok tanúsága szerint – Dél-Erdélyben is jelen volt, vagyis a magyarság,⁵³ nem maradt hatás nélkül sem Keánra, sem népére. Amikor a XIV. századi krónikakompozíció 30. fejezetében arról olvashatunk, hogy a tartományi vezérek (*provinciales duces*) sokáig beszéltek Sarolt szépségéről,⁵⁴ ezek sorában Keán is ott lehetett. Keán – bolgár származása ellenére is – a X–XI. század fordulója körül egyre inkább úgy viselkedett, mint egy magyar törzsfő, aki szembenállt Istvánnal és nem mint egy (megint a XX. század végi terminust használunk) idegen hatalom Kárpát-medencei exponense. A krónika által megörökített sorban – Koppány, Gyula, Keán – Keán pontosan azért szerepel, amiért Koppány és Gyula is (akik pedig nem voltak „idegenek”, hanem törzsökös magyarok voltak), vagyis mert útjában álltak István területegyesítő politikájának, mert István ellenségei közé számítottak. Kiváltképpen érvényes ez Keánra. Róla tudjuk, hogy – szemben testvérével, Kulannal – nem tartozott abba a koalícióba, amelyet az erdélyi Gyula, Kulan és a Gyulákkal rokoni kapcsolatba került Géza alkotott. Keán tehát valószínűleg már Gézával is szembenállt, Istvánnal pedig nyílt konfliktusba keveredett. Az ellentét természetesen nem etnikai, hanem hatalmi természetű volt. S bár a dél-erdélyi bolgár eredetű, de az ezredforduló tájától már nem török, hanem szláv nyelvet beszélő nép – Makkai László szerint – „csak a középkor végére szívódott fel a magyar, főleg azonban román környezetben”,⁵⁵ Keán leszármazottjai sokkal gyorsabban beilleszkedtek a magyarországi viszonyok közé. A közvetlenül a Gyula elleni akcióra (1003) következő hadjáratban – dátuma legnagyobb valószínűség szerint 1003-ra tehető⁵⁶ – Szent István legyőzte a dél-erdélyi Keánt, és területét saját államához

⁵³ BÓNA ISTVÁN: in: Erdély rövid története, a 29. jegyzetben i. m. 117-125.

⁵⁴ SRH. I. 291.

⁵⁵ MAKKAI LÁSZLÓ: in: Erdély története, a 2. jegyzetben i. m. 257.

⁵⁶ MAKK FERENC: Magyar külpolitika 896–1196. Doktori értekezés tézisei. Szeged 1990. 6.; MAKK FERENC: A királyság első százada. Bp. 1992. 61. Magunk korábban más időponttal számoltunk, l. a 39. jegyzetben i. m. 489.

csatolta. Keán bukása után leszármazottjai – bolgár eredetük ellenére – nem tértek vissza Bulgáriába, ahonnan valamelyik elődjük átkerült a Kárpát-medencébe, hanem itt maradtak, osztoztak a Szent István és utódai által levert és hatalmukat veszített törzsfők – Gyula, Ajtony, Aba Sámuel, Vata – sorsában. Egy ideig bizonyosan rossz idők jártak rájuk (pl. Gyula Lengyelországba menekült, Vátát és fiát szigorú intézkedések sújtották), s ekkor teheték át a Keán-fiak vagy -unokák is működésük színterét a Dél-Dunántúlra, Baranya megyébe. A Szent Istvánnal hajdan szembenálló törzsfők utódai megbékéltek az új viszonyokkal, sorra-rendre alapítottak egyházakat (Ajtony utódai Ajtonymonostort, Vata leszármazottjai Csoltmonostort), akkor hozhatták létre a Keántól eredt családtagok Baranyában Szenttrinitás monostorát. A magyar környezetben a bolgár eredetű Keán utódai ugyanúgy elmagyarosodtak, mint a kabar (azaz kazár) eredetű Aba Sámuel leszármazottjai.⁵⁷ A Kán nem egy ága ismeretlen időkben (a XII. században?) visszatért Dél-Erdélybe. Amikor pedig az egykori harcok feledésbe merültek, s emléküket csak a krónika pergamenje őrizte, a Szent István által levert törzsfők utódai új erőre kaptak. Ajtony, Gyula, Keán, Aba Sámuel vagy Vata leszármazottjai kivétel nélkül nemzetiségekké nyilvánították magukat a XIII. században. Az Ajtony, a Kán és az Aba nem egyenesen a Szent István kori ős nevéből nevezte magát. Az e genusokba tartozó nemzetségtagok egyikének-másikának karrierje oly magasra ívelt a XIII–XIV. század fordulóján, mintha elődeik nem Szent István ellenében vesztes törzsfők (vagy ehhez hasonló hatalmasságok) lettek volna. Aba Sámuel leszármazottja (Aba Amadé) éppen olyan vezető szerephez jutott 1300 táján tartományúrként az országban, mint Keán kései utóda, Kán László.

Minden jel arra mutat: a Géza fejedelemmel szembeszálló, Szent István királlyal harcoló Keán lehetett az a történelmi személyiség, akinek históriáját Anonymus 1210 táján írásban olvashatta vagy szájhagyomány útján megismerhette, s aki mintául szolgálhatott ahhoz, hogy regényes gestájában a helynévből életre keltett Salán vezér őseként Nagy Keán mesészerű alakját megformázza.

⁵⁷ KRISTÓ, GYULA: a 39. jegyzetben i. m. 456–457.

A Kán nemzetség egy ágának leszámazottjai:

Öreg vagy Nagy Gyula

erdélyi vajda, országbíró, bán, nádor, több megye (köztük az erdélyi Fehér megye) ispánja, oklevelekben szerepel
1201 – 1235 között, meghalt 1237 körül

László

lovászmester, bán, nádor, több megye ispánja, oklevelekben szerepel 1217–1245 között

Miklós

választott esztergomi
érsek

László

erdélyi vajda, országbíró,
több megye ispánja,
oklevelekben szerepel
1263 – 1276 között

Gyula

oklevelekben szerepel
1263 – 1264-ben, Ákos
mester krónikájában
említi

Gyula

oklevélben 1278-ban szerepel

László

**oligarcha, erdélyi vajda, Szolnok megye
ispánja, oklevelekben szerepel
1290 – 1313 között, meghalt 1315-ben.**

Keán, adversaire du roi Saint Étienne

La présente étude essaie de prouver que Keán de l'époque de Géza, figurant au chapitre 30 de la chronique hongroise n'est autre que le Keán du chapitre 66 qui a perdu une bataille contre le roi Saint Étienne et qui avait sa zone de domination en Transylvanie du Sud. Keán régnait sur des populations bulgares et slaves, lui-même était d'origine bulgare. Mais au X^e siècle, Keán participait de plus en plus aux affaires intérieures du bassin Carpatique. Tandis que le frère de Keán, Kulan était l'allié du prince Géza, Keán leur était opposé. Dans l'opposition entre Saint Étienne et Keán ce sont les questions de pouvoir qui étaient déterminantes et non pas les oppositions ethniques. Leur accrochage en 1003 s'est terminé par la victoire Saint Étienne. Cependant, les descendants de Keán ne sont pas retournés en Bulgarie, ils sont restés en Hongrie, bien qu'ils aient mis le théâtre de leur activité pour un certain temps de la Transylvanie du Sud en Transdanubie, dans le comitat de Baranya. C'est ici qu'ils ont fondé leur monastère familial. Plus tard, une de leurs branches est retournée en Transylvanie du Sud, et les membres de cette branche jouaient un grand rôle dans l'histoire de Transylvanie dès 1201 comme voïvodes de Transylvanie. Les ascendants de Keán, d'après le nom de Keán, se considéraient comme ceux qui appartenaient à la famille de Kán. L'ascendant tardif de Keán est Ladislav qui, au tournant des XIII – XIV^{es} siècles, a créé un pouvoir de gouverneur de province en Transylvanie.

ADALÉK A II. GÉZA-KORI ARANYPECSÉT HASZNÁLATÁHOZ

Szerény terjedelmű cikkünkben egyetlen megjegyzést kívánunk tenni a II. Géza korabeli királyi aranypecsét használatának kronológiájához. A középkori Európában az uralkodók által oklevél és levél megerősítésére, ill. hitelesítésére használt pecsétek viaszból vagy fémből (ércből) készültek. A fémpecsét (azaz bulla) anyaga lehetett arany, ezüst és ólom.¹ Külföldi, mégpedig német hatásra gyakorlatilag már a királyság megszületésével egyidőben megindult a királyi oklevelek és iratok megpecsételése Magyarországon. Noha Szent István idejéből sem viasz- (sigillum), sem fémpecsét nem maradt fent, a kutatás kétségbevonhatatlan módon bizonyította azt, hogy első királyunk rendelkezett pecséttel.² A Szent István-kori viaszpecsét meglétét és használatát igazolja mindenekelőtt a veszprémvölgyi bazilissza monostor alapítólevelének Kálmán uralkodása alatt (1109-ben) keletkezett renovációja, amely kifejezetten utal arra, hogy István oklevele eredetileg a király viaszpecsétjével volt megerősítve.³ Hosszú időn keresztül tartotta magát a vélemény, miszerint az első, ránk maradt hiteles királyi viaszpecsét Szent Lászlóé, amely a Dávid dux-féle oklevélen őrződött meg. A sigillum az ún. tróntípusú felségpecsétek közé tartozik, mivel az uralkodót trónon ülve ábrázolja. A király fején korona van, jobb kezében jogart, bal kezében országalmát tart egyes-keresztül.⁴ Az 1960-as évek szfragisztikai kutatásainak egyik komoly eredménye az volt, hogy bebizonyosodott: egy XIV. századi hamis oklevélen korunkra jutott I. Béla hiteles felségi viaszpecsétjének maradványa. A pecsét töredék I. Béla király ülő alakját ábrázolja

¹ Erre ld. pl. SZENTPÉTERY I.: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. (továbbiakban: SZENTPÉTERY 1930.) 14.; W. EWALD: Siegelkunde. München-Wien 1972.² (továbbiakban: EWALD 1972.) 143., 155.; BERTÉNYI I.: Szfragisztika. KÁLLAY I.: A történelem segédtudományai. Bp. 1986. (továbbiakban: BERTÉNYI 1986.) 179–181.

² SZENTPÉTERY 1930. 39.; JAKUBOVICH E.: I. Endre király törvénybeidéző ércbilloa. Turul (47) 1933. (továbbiakban: JAKUBOVICH 1933.) 58., 68.; VÁCZY P.: A királyi kúria bírósága és I. Endre király törvénybeidéző ércbilloa. Századok (68) 1934. 485.; KUMOROVITZ L. B.: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Gödöllő 1944. (továbbiakban: KUMOROVITZ 1944.) 288., 299.; BERTÉNYI 1986. 171.

³ SZENTPÉTERY I.: Szent István király oklevelei. SERÉDI J. (szerk.): Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulójára II. Bp. 1938. 196.; KUMOROVITZ 1944. 293.

⁴ FEJÉRPATAKY L.: Három királyi pecsét. Turul (10) 1892. (továbbiakban FEJÉRPATAKY 1892.) 135.; SZENTPÉTERY 1930. 69–70.; KUMOROVITZ 1944. 312.

a fej felső részétől a derék aljáig, s így ez az első ránc maradt magyar viaszpecsét, amely szintén tróntípusú felségpecsét volt.⁵

A viaszpecsét mellett oklevelek és iratok (pl. diplomáciai levelek) hitelesítésére – külföldi (német, bizánci, itáliai és francia) mintákat követve – az Árpád-házi királyok is használtak fémbullákat, amelyeket vagy ólomból vagy aranyból készítettek.⁶ Érdemes megemlíteni, hogy Magyarországon mindeddig ezüstpecsét használatának sem tárgyi emléke, sem írásos említése nem hagyományozódott ránc.⁷

A szakirodalomban – egészen az 1940-es évekig – általános volt a nézet, amely úgy fogalmazott, hogy az első ólombullát II. Géza király használta 1157-ben. Az 1157-es oklevél ólompecsétje fentmaradt. A bulla előlapján a magyar király félalakos képe szerepel, II. Géza fején koronát visel, jobbán kormánypálca, baljában keresztes országalma található. A hátapon a SIGILLVM GEISE REGIS felirat olvasható.⁸ 1947-ben látott napvilágot az a tanulmány, amelyből kiderült, hogy 1940-ben múzeumi tulajdonba került Péter király ólombullája, amely az uralkodót koronával, jogarral és keresztes országalmával ábrázolja.⁹ A publikáló szakember véleménye szerint a pecsét Szent István pecsétjének a mintájára készült, mert a bulla királyképe hasonlít I. András törvénybeidéző ércbillogra. Erről pedig az előző kutatás bebizonyította, hogy a billog

⁵ GYÖRFFY GY.: Egy XI. századi magyarországi palimpszeszt. Levéltári Közlemények (39/1. sz.) 1968. 6., 8.

⁶ FEJÉRPATAKY 1892. 133.; BARTONIEK E.: Az Árpádok ércpecsétjei. Turul (38) 1924. (továbbiakban: BARTONIEK 1924.) 14.; SZENTPÉTERY 1930. 68–69.; KUMOROVITZ 1944. 312. – Itt most csak utalunk a korszakban a királyok által is használt fém idézőpecsétre, amelyek bíróság elé, perbe idézésre szolgáltak. Ezek vagy rézből vagy bronzból készültek. Az első ránc maradt királyi ércbillo I. Andrásé volt (JAKUBOVICH 1933.). 1990-ben került publikálásra ezen pecsét bronzból készült változata, s kiderült, hogy az első, a korábbi változat anyaga nem bronz, hanem tiszta réz [LOVAG Zs.: I. András király idézőbillojának második példánya. Archaeológiai Értesítő (90/2. sz.) 1990. 189–201.]. A múlt század végén még megvolt, azóta elveszett Salamon király réz idézőpecsétje (CSALLÁNY G.: Salamon király törvénybeidéző ércbilloja. Aranykalász 1935/2. sz. Szentes 28–29.). Néhány évvel ezelőtt tették közzé azt a tanulmányt, amely mintaserű elemzés kíséretében mutatja be III. Béla bronz idézőpecsétjét [KUBINYI A.: Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billo). Folia Archaeologica (35) 1984. 139–158.]

⁷ A szakirodalom hallgatása mellett ebben erősített meg Kubinyi András professzor szíves szóbeli közlése is. Egyébként ezüstpecsét elterjedt volt Bizáncban, ritkábban fordult elő Spanyolországban, Sziciliában, a szmolenszki fejedelemségben, és gyakrabban használták Velencében a XVI–XVII. században (EWALD 1972. 150–151.).

⁸ FEJÉRPATAKY 1892. 133., 134.; FEJÉRPATAKY 1900. 147., 343., BARTONIEK 1924. 12., 13., 18.; SZENTPÉTERY 1930. 69., 70.; KUMOROVITZ 1944. 312. Ld. ehhez még F. KNAUZ: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii 1874. 111.

⁹ HUSZÁR L.: Péter király ólombullája. Magyar Múzeum 1947 decemberi szám. (továbbiakban: HUSZÁR 1947.) 13–16.

első királyunk pecsétje nyomán készült.¹⁰ Egyébként e bullát tévedésből viaszpecsétként tartották számon.¹¹

Újabb pecsétlelet előkerülte azonban arról tanúskodik, hogy Pétertől kezdve lényegében a magyar királyok rendszeresen használták ólobullát. A belgrádi felsővár 1973. évi ásatása során találtak ugyanis egy ércpecsétet, amiről kimutatták, hogy Salamon király ólobullája volt. A pecsétkép alapján ez is tróntípusú felségpecsétnek tekinthető, hiszen a magyar uralkodót ülő alakban ábrázolja; Salamon, akinek fején három lilomos korona van, jobbkezeben keresztes jogart, balkezeben keresztes országalmát tart. Jogos az a feltételezés, hogy a magyar király ólompecsétje az 1071–1072-es harcok során kerülhetett a földbe, amelyeket Belgrád megszerzéséért vívott.¹²

Szfragisztikai és diplomatikai munkákban – egészen a legutóbbi időkig – alaptételként került leírásra az, hogy aranypecsétet először II. Géza 1156-ban használt oklevél megerősítésére.¹³ Ez a gondolat került megfogalmazásra az 1222. évi Aranybulla 1990-es facsimile-kiadásának előszavában is.¹⁴

Az 1156. évi oklevélben Martirius esztergomi érsek a székeskáptalan kanonokjainak tesz adományt. A magánoklevél szövegéből kiderül, hogy adománya megerősítése céljából a diplomára az érsek rátétette a király viaszpecsétjével együtt annak aranybulláját is.¹⁵ Sajnos sem a viaszpecsét, sem az aranybulla nem maradt ránk. A kutatás azonban megállapította, hogy az aranypecsét nagysága, felirata és képe megegyezik a II. Géza-féle ólobulla lenyomatával, amelynek ércpáriumuma korunkra jutott. Egyébként II. Géza ólompecsétje hasonlít I. Barbarossa Frigyes császár 1154. évi aranybullájának formájához, amelyet a tipárium készítője mintául vett.¹⁶

A Martirius-féle oklevél mellett rendelkezünk egy másik kortárs írott forrással is, amely véleményünk szerint módosítja a II. Géza-féle aranybulla használatának kronológiáját. Ez a kútfő Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati mór utazó egyik munkája,

¹⁰ HUSZÁR 1947. 15. – Ld. még JAKUBOVICH 1933. 58., 68.

¹¹ KUMOROVITZ 1944. 301.

¹² Д. ГАЈ – ПОПОВИЋ: Оловна була краља Саломоа. Годишњак града Београда (25) 1978. 163–167. A szerző szerint egyébként az ólobullán álló királyalak látható (i. m. 163.). – Az 1071–1072. évi eseményekre ld. МАКК F.: Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (84) 1987. 34–38.

¹³ FEJÉRPATAKY 1892. 133.; BARTONIEK 1924. 12., 20.; SZENTPÉTERY 1930. 68–70.; KUMOROVITZ 1944. 312.

¹⁴ ÉRSZEGI GÉZA: Az Aranybulla. Bp. 1990. 7.

¹⁵ R. MARSINA: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislavae 1971. (továbbiakban: MARSINA 1971.) 78–79. old. Az oklevél jellegére ld. KUMOROVITZ L. B.: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XII. század). Századok (97) 1963. 11.

¹⁶ BARTONIEK 1924. 18–20.; SZENTPÉTERY 1930. 69–70.; KUMOROVITZ 1944. 312.; MARSINA 1971. 79.

amelyet madridi kézírata alapján 1953-ban publikáltak először.¹⁷ A mű magyarul a „Nyugat országainak néhány csodájáról szóló világos beszámoló” címet viseli, egyébként az egyszerűség kedvéért többnyire a Murib szóval szokták jelölni. Az arab nyelvű munkát a szerző az 1150-es évek második felében írta.¹⁸

Abu Hamid az 1110-es évek végén hagyta el a spanyol Granadát, s ettől kezdve évtizedeken keresztül hatalmas utazásokat tett szárazon és vízen. Egyik útja során eljutott Magyarországra is az 1150–1151-es időszakban. Három évet töltött itt el, és bejáratos volt a király udvarába is. Magyarországi élményeiről viszonylag részletes beszámolót nyújt a Murib szerzője. Munkája a XII. század közepi Magyarország történetének értékes és fontos forrása. Adatai jól egészítik ki a kortárs nyugati (pl. Freisingi Ottó, Odo de Deogilo), a mohamedán (Idrisi) és a bizánci szerzők (Kinnamos, Nikétas) közléseit. Információi jól hasznosíthatók többek között a korabeli magyar gazdasági élet, a mohamedán lakosok viszonyai és a politikatörténet szempontjából.¹⁹ Magunk például Abu Hamid egyik passzusa alapján tudtuk megállapítani II. Géza és Manuél bizánci császár egyik – 1153. évi – békekötésének időpontját.²⁰

Van azonban Abu Hamid művének egy olyan részlete is, amely új adatot tartalmaz a II. Géza-kori királyi pecséthasználatra nézve. A szerző egy helyen elmondja, hogy miután a királytól engedélyt kapott Magyarország elhagyására – a mór kereskedő Unkúrijja néven említi a magyarok országát²¹ –, II. Géza „Írt nekem egy ajánlólevelet a szlávok királyához. Vörös arannyal pecsételte le, a pecsétben a király képmásával.”²² Nyilvánvaló, hogy hitelt kell adnunk Abu Hamid szavainak, hiszen saját kezében tartotta és saját szemével látta a királyi levelet, amely egyébként az ő orosz útját kívánta segíteni. A bulla vörös színét az arany tartósságát biztosító réz viszonylag nagyobb aránya okozta.²³

¹⁷ C. E. DUBLER: *Abū Hāmid el Granadino y su Relación de viaje por tierras Eurasiáticas*. Madrid 1953.

¹⁸ O. G. BOLSAKOV–A. L. MONGAJT: *Abu-Hámíd al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153*. Bp. 1985. (továbbiakban: Murib) 16.

¹⁹ Ld. pl. I. HRBEK: *Ein arabischer Bericht über Ungarn*. *Acta Orientalia* (5) 1955. (továbbiakban: HRBEK 1955.) 205–230.; CZEGLÉDY K.: *Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről*. *Nyelvtudományi Értekezések* 70. sz. Bp. 1970. 254–259.; J. КАЛИН: *Подаци Абу Хамид о приликама у Јужној Угарској средином XII. века*. Матица Српска. Београд. Зборник за историју 4. 1971. 25–37.; KRISTÓ GY.: *A korai feudalizmus (1116–1241)*. SZÉKELY GY. (főszerk.): *Magyarország története* I/2. Bp. 1984. passim.

²⁰ МАКК F.: *Megjegyzések a II. Géza-kori magyar-bizánci konfrontáció kronológiájához*. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* (67) 1980. 48–50.

²¹ HRBEK 1955. 208.; Murib 56.

²² HRBEK 1955. 211.; Murib 65.

²³ DR. SZÓNOKY MIKLÓS geológus szíves szóbeli közlése. (OBERFRANK F.: *Az aranyművesség története*. Bp. 1986. 49., 67.)

Nem lehet kétséges, hogy Abu Hamid „a szlávok királyánál”, azaz a kijevi nagyfejedelem udvarában diplomáciai feladatot is ellátott, noha erre beszámolójában nem utalt. A diplomáciai küldetés annak alapján tételezhető fel, hogy ebben az időben az orosz nagyfejedelemi méltóságot II. Izjaszláv töltötte be, aki 1146-tól II. Géza sógora volt, s akivel a magyar király 1148 tavaszától katonai-politikai szövetségben állott.²⁴ E koalíció mindkét fél számára fontos volt, hiszen II. Izjaszláv még 1153-ban is hadakozott Haliccsal, amelynek fejedelme évek óta egyik fő ellensége volt, s akivel szemben 1152-ig rendszeresen élvezte II. Géza aktív támogatását.²⁵ Ugyanakkor a magyar király éppen 1153-ban kötött békét Bizánccal, s a magyar-bizánci viszony alakulása nagyon is érdekelte Izjaszlávot, minthogy Kijev 1147-től szemben állott Konstantinápolyal.²⁶

A magyar-kijevi jó viszonyra vall az is, amit saját oroszországi fogadtatásáról ír a mohamedán szerző. Abu Hamid elmondja: „Amikor visszatértem a szlávok országába, a királyuk nagy tisztelettel fogadott minket, mivel nagy becsben tartotta a Bászird király levelét.”²⁷ Valószínűleg azoknak van igaza, akik úgy vélik: Kijev uralkodójának magatartása nagymértékben kedvezett ahhoz, hogy Abu Hamid mellett II. Géza egy másik követé ugyanekkor sikeres zsoldos toborzást hajthatott végre a magyar király megbízásából a mohamedán törökök között a Volga parti Szakszinban.²⁸

Hátravan még annak meghatározása, hogy mikor keletkezett II. Géza aranypecsétetes ajánlólevele, amely a magyar király diplomáciai tevékenységének eddig nem ismert, új emléke számunkra. Az irat aranybullával való megpecsételését éppen az kívánta meg, hogy külföldi uralkodó részére készült. Mivel maga Abu Hamid közléséből tudjuk, hogy ő 1153-ban távozott Magyarországról,²⁹ s a telet Kijevben töltötte, majd tavasszal utazott el Szakszinba,³⁰ amelyet 1154-ben hagyott el, hogy Khorezmbe menjen,³¹ bizonyos, hogy a magyar király levele II. Izjaszláv kijevi uralkodóhoz 1153 második felében íródott. Ez azt jelenti, hogy II. Géza nemcsak 1156-ban, hanem már azt három évvel megelőzően – 1153-ban – is rendelkezett aranybullával! Az előzőek alapján az is nyilvánvaló, hogy ez az aranypecsét megegyezett az 1156. évi bullával, azaz

²⁴ Erre l. pl. FONT M.: II. Géza orosz politikája. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* (67) 1980. (továbbiakban: FONT 1980.) 34–38.; MAKK F.: Magyarország a 12. században. Bp. 1986. (továbbiakban: MAKK 1986.) 127–131.

²⁵ HODINKA A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 195.

²⁶ FONT 1980. 35–36.; MAKK 1986. 127–128., 138.

²⁷ HRBEK 1955. 211.; Murib 66.

²⁸ Ld. 26. jegyz. – Valószínű, hogy ezek a muzulmán íjászok már részt vettek az 1154. és 1155. évi magyar-bizánci összecsapásokban. Ehhez ld. MAKK F.: Magyar-bizánci kapcsolatok a XII. században. Kéziratot kandidátusi értekezés. Szeged, 1978. 108., 267.

²⁹ Murib 71., 165. 71. jegyz.

³⁰ HRBEK 1955. 211.; Murib 66.

³¹ Ld. 28. jegyz.

nagysága, képe és felirata is ugyanaz volt. Sajnos sem a király diplomáciai levele, sem annak függő aranypecsétje nem őrződött meg, így az első ránk maradt magyar királyi aranypecsétnek változatlanul III. Béla aranybullája számít, amely a II. Géza-féle aranypecséttel szoros rokonságot mutat.³²

³² FEJÉRPATAKY 1900. 150–151.; BARTONIEK 1924. 19–24.

Makk, Ferenc

Contributions à l'usage de la bulle d'or de l'époque de Géza II

Dans son étude, l'auteur donne un bref résumé des données concernant l'usage de la bulle d'or des rois de Hongrie des XI^e et XII^e siècles.

Jusqu'à présent, les recherches affirmaient que parmi les souverains de Hongrie, c'est Géza II qui avait utilisé le premier la bulle d'or en 1156. L'auteur de la présente étude, d'après une des informations de l'oeuvre du voyageur maure Abu Hamid, constate que Géza II a déjà utilisé la bulle d'or en 1153 pour confirmer un de ses documents diplomatiques. C'est d'après l'information d'Abu Hamid que nous pouvions en venir à cette conclusion que le document diplomatique même existait.

AZ 1306-OS PÉCSI PÜSPÖKVÁLASZTÁS

Megjegyzések a pécsi püspökség 14. század eleji archontológiájához

A középkori Magyarországról csak néhány püspökválasztási jegyzőkönyv maradt fent¹, ezért igen értékes forrás az az 1306-ból származó – sajnos erősen sérült – oklevél, amelyet Manfréd zágrábi prépost pécsi püspökké választása alkalmából állított ki a pécsi székeskáptalan.²

A püspökválasztásokra vonatkozó szűkös, jobbára csak közvetett források miatt ezekre, ill. európai párhuzamaikra az általános megállapításokon kívül kevés figyelmet fordított a magyar középkorkutatás. Célszerűnek látszik ezért a püspökválasztások történetét röviden áttekinteni. Az ókeresztény egyházban a püspökök megválasztása kizárólag az egyház belső ügye volt. Az új püspököt a klérus, a nép, az illetékes érsek és a komprovinciális püspökök együtt választották. A konstantinoszi fordulat után a püspökségek politikai jelentőséget kapva a felsőbb társadalmi rétegek számára is vonzóbbakká váltak, bár jó ideig a betöltésük gyakorlatában nem történt jelentős változás, csupán a szomszédos püspökök kaptak nagyobb befolyást. Így a 325-ös niceai zsinat is az érsekek és a püspökök szerepét hangsúlyozta. A kereszténység tömegessé válásával technikailag is nehéz lett volna az egész nép részvételével megrendezni a választást, így megindult a népen értendő körének szűkülése. Az 5. sz. végéig Galliában a püspököket állami és politikai befolyás nélkül választották. Chlodvig megkeresztelkedése után az új ideológiai alapokon felépülő hatalom igényt támasztott a jelentős egyházi intézmények betöltésének jogára. A koraközépkorban a király szerepének növekedése azonban nem zárta ki a kánoni választást, noha az egyre inkább javaslattételi jellegűvé süllyedt, a tényleges kinevezési jog az uralkodót illette meg. A Karolingok alatt tovább erősödött ez a tendencia. A püspökségeket birodalmi hűbérként kezelték és adományozták, noha a 817-es aacheni zsinat elismerte a klérus és a nép választási jogát. A 10–11. század fordulóján kiépülő birodalmi egyházban a német uralkodók szisztematikusan

¹ Például a székeskáptalan egy-egy választási jegyzőkönyve 1301-ből és 1323-ból. Anjou-kori oklevéltár I. Szerk. KRISTÓ GYULA, Bp. – Szeged 1990. (a továbbiakban a sorozat A. Okt.) 72. reg., ill. A. Okt. III. 36. reg.

² Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban Df.) 230259., A. Okt. I. 18. reg. Az oklevél az Anjou-kori oklevéltár munkálatai nyomán került elő és professzorom, KRISTÓ GYULA hívta fel rá a figyelmem, akinek ezért itt is köszönetet mondok.

visszaszorították a püspökválasztási jogot, s a klérus és a nép választása pusztán formalitás lett. A német uralkodók a birodalomhoz közvetlenül tartozó egyházak betöltésénél mindenhol érvényesíteni tudták akaratukat.

A gregoriánus reform a világi investitúra visszaszorításával a püspökválasztásnál a királyok döntő befolyását akarta megszüntetni. Újra hangsúlyozták a klérus és a nép választási jogát. A reformokhoz kapcsolódó zsinati határozatokban azonban a választás tényleges technikájára kevés utalás történik, csak általánosságokban említik, hogy kit kell érteni a nép és a klérus alatt. A püspökválasztások mintájául a pápaválasztás menetének 1059-es szabályozása szolgált, amelyben döntő szerepet a bíborosi kollégium, különösen pedig a bíboros püspökök kapták, noha választási joguk 1179-ig nem kizárólagos. A pápa megválasztásában ugyanis a III. lateráni zsinatig a bíborosok mellett részt vehettek *alii religiosi clerici* is.

Az investitúra kérdésében először Franciaországban 1106-ban, majd Angliában 1107-ben próbáltak kialakítani egy *modus vivendi* a temporáliák és az *in spiritualibus* dolgok elkülönítésével. Az angol király elismerte a kánoni választást, de azt a királyi udvarban az uralkodó vagy annak képviselője jelenlétében kellett lebonyolítani. A király viszont lemondott a gyűrűvel és a bottal történő investitúráról, de vazallusi hódolatot, hűségesküvet követelt az új püspöktől még felszentelése előtt. Lényegében hasonlóan szabályozta a püspökválasztást a worms-i konkordátum is, amely megadja a lehetőséget a német királynak, hogy a választáson jelen legyen és a vitás ügyekben döntsön.

A 12. sz. folyamán egyre inkább szűkült a püspökválasztásban szerepet vállalók köre. Megindult a zárt választási kollégium kialakulása, a székeskáptalanok választójogának kizárólagossá válása. A székesegyház kanonokjainak befolyása a 12. sz. elején már igen megerősödött, de a Pápaság a század első felében még nem akarta kizárólagosan nekik adni a püspökválasztás jogát. 1139-ben a II. lateráni zsinat előírja, hogy a kanonokok mellett a *religiosi viri*-et is meg kell hívni. A *religiosi viri* fogalmát azonban sem a zsinat, sem a 12. század kánonjogi irodalma, így Gratianus sem írja le pontosan. Elsősorban szerzeteseket, a gazdag apátokat, de talán világi papokat, a püspöki székváros és az egyházmegye prépostjait is kereshetjük bennük. A 12. század második felében mind az egyházi irodalomban, mind a gyakorlatban a püspökválasztásban a laikusok szerepe csupán a jóváhagyás, esetleg a tanácsadás jogára korlátozódott. Végül 1215-ben a IV. lateráni zsinat 24. kánonja kizárólag a székeskáptalanok jogáról beszél a püspökválasztásnál. A Pápaság így, a néhány kivételtől (pl. Köln) eltekintve, az általános gyakorlatot szentesítette. A 13. sz. a káptalani választások klasszikus korszaka. Németországban IV. Ottó 1209-ben Speyerben, II. Frigyes pedig 1213-ban Egerben lemond arról, hogy közreműködjön a püspökválasztásokon, biztosítva ezzel a káptalanok szabad választását. A királyok investitúra joga azonban lényegében véve érintetlen maradt, noha a korábbiakhoz képest sokkal tapintatosabban ajánlották jelöltjeiket a kanonokoknak.

A Pápaság, amely korábbi időszakban oly energikusan harcolt a püspökök kánoni választásának megvalósulásáért, a 13. sz.-ban fokozatosan megpróbálta az egyházmegyék betöltését saját kezébe vonni, anélkül, hogy a káptalanok választási jogát törvényen kívül helyezték volna. Az alkalmat gyakran maguk a káptalanok szolgáltatták. A gyakori választási viták eldöntésére a Szentszékhez fordulva lehetőséget teremtettek a Pápaságnak a beavatkozásra. Jóllehet a pápák reservatio gyakorlata ebben az időben még inkább a kisebb egyházi javadalmak felé irányult, de különösen IV. Ince pápa már számos püspökség betöltését is magához ragadta.

Magának a választás lebonyolításának a szabályozása bizonyos előzmények után a 13. század elején történt meg. Első lépésként a III. lateráni zsinaton a jelölt idoneitásának feltételeit írták elő. Püspökké csak az választható, aki jogszerű házasságban született, betöltötte a 30. életévét, erkölcsös életet él, legalább subdiakónus és pápai engedély nélkül nem birtokol több lelkigondozással együttjáró javadalmat. A IV. lateráni zsinat már említett 24. kánonja 1215-ben pedig előírta, hogy a választást a széküresedést követő három hónapon belül kell lebonyolítani, különben a jog a káptalan után következő egyházi hatóságra száll át, püspökválasztásnál az érsekre, érsekválasztásnál a pápára. Leírták a választás formáját is: a leggyakoribb a *per scrutinum*, a választásra összegyűlt kanonokok három személyt kijelölnek, akik lebonyolítva a választást sorba kikérdezik a kanonokokat, majd ünnepélyesen kihirdetik az eredményt; *per compromissum*, a választást a kanonokok átadják néhány teljhatalmú megbízottnak, s az általuk megválasztott püspököt a káptalan elismeri; végezetül a *qesai per inspirationem*, amely azt jelenti, hogy egy megbeszélés után a káptalan minden egyes tagja spontán módon ugyanazt a személyt nevezi meg püspöknek. A gyakorlatban az első és a második választási eljárás számos esetben összefonódva jelentkezett, s ezt a 13. sz. végén VIII. Bonifác pápa is megengedhetőnek tekintette.

A kánoni választásnál az első fejlődési fok az egyhangú szavazás volt. Valójában gyakran nem is a mai értelemben vett választás után jött létre a konszenzus. Az ilyen választásban nem az emberek egyhangú beleegyezését látták, hanem azt Isten ajándékának tekintették. Bizonyos megnyilatkozásokban isteni parancsot véltek felfedezni. Ezt mutatja legendáik szerint Szt. Ambrus milánói érsekké, vagy Szt. Miklós myrai püspökké választása. Így a korai időszakban az *eligere*, *electio* szavak alatt nem feltétlenül kell a szó szoros értelmében választásra gondolni. A 12. századtól a káptalani választásoknál a többségi szavazás döntött, ezt azonban kiegészítette, ill. relativizálta az a bencés regulából (64. cap.) származó, de a kor tekintélyvel alapuló gondolatvilágában is mélyen gyökerező jogelv, hogy az egyes kanonokok szavazatának eltérő az értéke. Így a szavazás végeredményét a kisebbségben maradtak morális súlyuk, a káptalanban viselt tisztségük alapján a többséggel szemben is eldöthetik. A *sanioritas* fogalma azonban nem volt pontosan körülírva, a problémánál felhozott *zelus* és *merita* kifejezések értelmezése körül sem volt teljes az egyetértés. A többes jelölésnél a választás első lépése volt a *maior et sanior pars* megállapítása. Ez már a választás

tényleges megkezdése előtt viszályhoz, illetve kettős, érvénytelen püspökválasztáshoz vezetett. A skizmából okulva először a Pápaság szabadult meg a *sanior pars* választási szerepétől. III. Sándor 1179-ben elrendelte, hogy a pápaválasztásnál egyedül a többségi szavazás dönthet. A II. lyoni zsinat 1274-ben végül a püspökválasztások esetében is kimondta, hogy kétharmados többségnél a kisebbségben maradtak a *sanioritas*-ra hivatkozva sem támadhatják meg az eredményt.

Végezetül a püspökválasztások alakulásának bemutatásánál meg kell említeni IV. Sándor pápa 1257. évi rendelkezését, amelynek értelmében ezt *causa maiores*-nek tekintették, így a vele kapcsolatos minden vitás kérdés kizárólagosan a pápa illetőségi körébe került.³

Magyarországon, hasonlóan más keresztény monarchiákhoz, az uralkodónak volt döntő befolyása a főpapi székek betöltésénél. A Nagyobb Szent István-legenda a szentté avatás körüli gyakorlatot tükrözve ugyan említi a kánoni választást, de Astrik apátot és a többi püspököt Szent István állítja az egyházmegyéék élére.⁴ Sőt úgy tűnik, hogy a magyar uralkodók annak ellenére, hogy a 12. században több ízben is lemondtak az invesztitúráról – Kálmán 1106-ban a quastalai zsinaton,⁵ 1161-ben II. Géza, 1169-ben, más vélemény szerint 1171-ben III. István⁶ – szélesebb jogokat gyakoroltak a főpapi székek betöltésénél. Ennek elvi alátámasztását az István-legendák szolgáltatták. Már a nagyobb legenda említi, hogy István az apostoli címet érdemelte ki. Hartviknál pedig a pápa is elismerte az apostoli jogot. A magyar király szélesebb joga ismert volt a

³ G. VON BELLOW: Die Entstehung des ausschliesslichen Wahlrechts der Domkapitel mit besonderer Rücksicht auf Deutschland. Leipzig 1883.; A. Werminghoff: Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter. Leipzig – Berlin 1913.² 125 – 131.; P. HOFMEISTER: Bischof und Domkapitel nach altem und nach neuem Recht. Abtei Neresheim 1931. 64 – 65.; K. HALLINGER: Wahlrecht der Benediktusregula. in: Zeitschrift für Kirchengeschichte 1965. 233 – 235.; K. GANZER: Papsttum und Bistumsbezetzungen in der Zeit von Gregor IX. bis Bonifaz VIII. Köln – Graz 1968. (a továbbiakban Ganzer) 9 – 94.; K. GANZER: Zur Beschränkung der Bischofswahl auf die Domkapitel in Theorie und Praxis des 12. und 13. Jahrhunderts I – II. in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 1971 – 1972. 22 – 82. és 166 – 197.; W. ULLMANN: Kurze Geschichte des Papsttum im Mittelalter. Berlin – New York 1978. 215 – 217.; K. KLUXEN: Englische Verfassungsgeschichte. Mittelalter. Darmstadt. 1987 19.; B. SCHIMMELPFENNIG: Papst- und Bischofswahlen seit dem 12. Jahrhundert. in: Wahlen und Wählen im Mittelalter. (Vorträge und Forschungen XXXVII.) hrsg. v. R. SCHNEIDER – H. ZIMMERMANN. Sigmaringen 1990. (a továbbiakban SCHIMMELPFENNIG) 189 – 194.; G. HARTMANN: Der Bischof. Seine Wahl und Ernennung. Graz 1990. 16 – 23.; Theologische Realenzyklopädie 19. kötet 134 – 135.; J. DE VOREGINE: Legenda aurea. Bp. 1990. 16. és 97.

⁴ Szt. István „Cui (Esztergom)... Ascrum abbatem... electione canonica prefecit, cuius consilio ceteras sedes patrum curis et provisionibus commisit.” Scriptores rerum Hungaricarum II. ed. E. SZENTPÉTERY, Bp. 1938. 383.

⁵ G. FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae. II. Buda 1829. (a továbbiakban F.) 45.; KARÁCSONYI J.: Mindig a magyar király nevezte ki a főpapokat? in: Történelmi hazugságok. Bp. 1890. 745 – 746.

⁶ GYÖRÝ J.: Gesta regum – gesta nobilium. Bp. 1948. 13 – 19.; GYÖRFFY GY.: Becket Tamás és Magyarország. in: Filológiai Közöny 1970. (a továbbiakban GYÖRFFY) 154.; MÁKK F.: Magyarország a 12. században. Bp. 1986. 154. és 181 – 182.

határokon túl is. II. Henrik angol király III. Sándor pápával való vitájában követeli az apostoli legátusi jogokat, amelyekkel Sziciliában és Magyarországon rendelkeznek az uralkodók.⁷ Paulus Hungarusnál pedig a 13. század elején megfogalmazódik a magyar király főkegyúri jogigénye. A Bolognaban működő jogtudós megjegyzi, hogy noha a kánonjog tiltja a világiak részvételét a kánoni választáson, de néhány uralkodó, köztük a magyar király kivételt képez.⁸ Az elvi szinten megfogalmazódó igények gyakorlati megvalósulását egyrészt az 1204-es esztergomi érsekválasztás bizonyítja, amikor a kanonokok Imre király kívánságára választották meg János kalocsai érseket.⁹ Másrészt a 13. századi püspökeink jórésze a királyi klerikusként kezdte a pályafutását és hosszabb-rövidebb kancelláriai tevékenység jutalmául nyerte el egy-egy egyházmegye vezetését.¹⁰

A 13. sz. második felében IV. Béla egyházpolitikájának kardinális kérdése lett az uralkodó főkegyúri joga.¹¹ 1245-ben panaszt tett az uralkodó IV. Ince pápánál, mert Zelandust a káptalan a királyi jog rovására, az ő jóváhagyása nélkül választotta veszprémi püspökké¹² és szentelte fel Báncsa István esztergomi érsek. Majd az 1260-as években csak hosszú viszály után ismeri el IV. Béla a pápa által kinevezett Timót zágrábi püspökségét.¹³ 1263-ban pedig IV. Béla „*univerasarum ecclesiarum regni patronatus*”-nak tekinti magát.¹⁴ Egyházpolitikai törekvéseit folytatva V. István 1271-ben „*super omnes ecclesias cathedrales specialissimus ius patronatus*”-ára utal.¹⁵ IV. László klerikusainál és Kézai Simon krónikájában szintén fellelhető a király főkegyúri jogának hangoztatása.¹⁶

A 13. sz. végén a királyi hatalom erejének csökkenése befolyással van a püspökségek betöltésre is. Ez lehetőséget ad a század közepén megerősödő egyházi középrétegnek, a kanonokoknak, hogy saját püspökválasztójogukat eredményesebben

⁷ GYÖRFFY 153.

⁸ KAPITÁNYFFY I. – SZEPESY T.: Paulus Hungarus két Notabiliájának magyar vonatkozású helyei. in: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: HORVÁTH J. – SZÉKELY Gy. Bp. 1974. 288 – 299.

⁹ J.-R. SWENNEY: Innocent III. and the Esztergom election dispute. in: *Mediaeval Studies* 1975. 125.

¹⁰ FEJÉRPATAKY L.: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885. (a továbbiakban FEJÉRPATAKY) 92 – 149.

¹¹ SZÜCS J.: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla király és az egyház. in: *Történelmi Szemle* 1978. (a továbbiakban SZÜCS) 171 – 172.

¹² ALMÁSI T. – KOSZTA L.: Báncsa István bíboros (1205 k. – 1270). in: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Különszám. Szeged* 1991. 10 – 11.

¹³ SZÜCS 171.

¹⁴ F. IV. 3. 145.

¹⁵ F. V. 1. 155.

¹⁶ GERICS J.: Adalékok a Kézai Krónika problémáinak megoldásához. in: *Annales Universitates Scientiarum Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica.* 1957. 128.

gyakorolják, de egyben a tartományurasság kialakítására törekvő bárók erőszakos befolyásának is utat enged.¹⁷ A 14. század első évtizedének káptalani választásainál mindkét tendencia erősen jelen van.¹⁸

A pécsi püspökség 13. századi főpapjairól közvetlen információk hiányában is bizonyosan állíthatjuk, hogy szintén királyi kezdeményezésre nyerték el méltóságukat. Bár-Kalán nembeli Kalán 1186–1218 között püspök, 1183-tól három éven keresztül III. Béla kancellárja volt.¹⁹ Az őt követő burgundiai származású Bertalan – 1218–1251 között püspök – II. András második feleségével, Jolantával érkezett Magyarországra.²⁰ Bertalan lemondása után 1251-ben Achillés fehérvári prépost és alkancellár került az egyházmegye élére,²¹ de néhány hónap múlva elhunyt. Utóda 1252-ben Zách nembeli Jób lett, aki szintén IV. Béla alkancellárja volt.²² Jób 1280/1281-ben bekövetkezett halála után már jelentkeztek a problémák. A korábbi néhány hónapos üresedéssel szemben több mint egy évtizedig betöltetlen volt a pécsi püspökség. Vélhetően a Jóbbal hosszú időn keresztül viszályban álló kanonokoknak sem volt sürgős az új püspök megválasztása. A több évig tartó üresedés után, 1287-től IV. László udvari papjaként induló Pál esztergomi prépost lett a pécsi püspökség adminisztrátora, de csak 12 évvel Jób halála után nyerte el a pécsi püspökséget.²³ Így a 13. században a pécsi egyházmegye élén álló püspökök közül négyről teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy főpapi méltóságát mindenekelőtt a király közbenjárásának köszönhette, de bizonyosan kellett III. András, vagy anyjának, a Délvidéket kormányzó, Tomassinának a támogatása ahhoz, hogy Pál esztergomi prépost hét évi kormányzóság után elnyerje a püspökséget. Feltételezésünket megerősíti, hogy Pál egy esztendővel püspökségének kezdetét követően Tomassina kancellárja lett.²⁴

¹⁷ KRISTÓ GY.: A feudális szétagulódás Magyarországon. Bp. 1979. 176–178.

¹⁸ A pécsi és az erdélyi püspökségek betöltése körüli viszályról tudunk a legtöbbet Gentilis legatus tevékenységének köszönhetően. PÓR A.: Viszály a pécsi káptalanban. in: Történelmi Tár. 1889. (a továbbiakban PÓR A.) 401–420. és TIMÁR GY.: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. in: Baranyai Helytörténetírás 1981. (a továbbiakban TIMÁR) 23–26., ill. TEMESVÁRY J.: Erdély középkori püspökei. Kolozsvár 1922. 112–119.

¹⁹ SZENTPÉTERY I.: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 70.; HORVÁTH J.: Calanus püspök és a Vita Attilae. Bp. 1941. 11.

²⁰ VAJAY SZ.: Dominae reginae milites. in: MÁLYUSZ ELEMÉR emlékkönyv. Szerk.: H. BALÁZS É. – FÜGEDI E. – MAKSAY F., Bp. 1984. 402.

²¹ FEJÉRPATAKY 104.

²² FEJÉRPATAKY 104.; HAJNAL I.: IV. Béla kancelláriájáról. in: Turul 1914. 12.

²³ TIMÁR 20–22.

²⁴ FEJÉRPATAKY 149.

Pál püspök 12 évig állt a pécsi egyházmegye élén, amikor 1306 elején elhunyt, és a káptalan hanvazószorda nyolcadnapjára összehívta tagjait, hogy az elárvult egyházmegye új főpapját megválasszák.²⁵

A püspökválasztások szokásos helye a kanonokok kórusa a székesegyházban vagy a káptalanterem volt.²⁶ Ezzel szemben Pécsen a püspökváron kívül, de annak közelében lévő ferences kolostorban hívták össze a kanonokokat (*Quinqueecclesiis in ecclesia Beati Francisci confessoris apud fratres minores in loco tuto ad hoc apto et honesto invocata*). A püspökvárat és a székesegyházat még nem foglalták el Kőszegi Henrik emberei. A vár élén a Pál püspök által kinevezett Jakab várnagy állt. A kanonokok mégis azért dönthettek a ferences kolostor mellett, mert már jó egy évszázada felbomlott a káptalan tagjainak közös élete, s nem rendelkeztek megfelelő helységgel. Az egykori káptalanterem pedig már nem volt alkalmas az egész testület befogadására, kopottnak tűnhetett egy ilyen jelentőségű esemény megrendezésére.²⁷ Ezzel szemben a ferencesek kőkolostorát és templomát 1301-ben építette az a Kórógyi-család, akinek egyik tagja pécsi kanonok volt.²⁸ Később, 1306 decemberében Kőszegi Henrik is ide, ebbe a kolostorba rendelte a kanonokokat.²⁹

Magának a választásnak a menetét nem lehet pontosan rekonstruálni. Először a kanonokok a templomban a Szentlélek segítségéért imádkoztak, amelyre az oklevél is utal (*invocata spiriti sancti gratia*). Fel kellett, hogy olvassák a számbajöhető személy(ek) neveit és megvitatták a jelölt(ek) idoneitását, majd a IV. lateráni zsinat 24. kánonját ismertették, amely előírta a választás módjait.³⁰ Végezetül döntöttek, hogy a három lehetséges eljárás közül melyiket választják. Miután az egyenkénti szavazást találták a megfelelőnek (*tandem placuit nobis singulis per viam scrutini nostre viduate ecclesie providere*), kijelölték a három scrutatort, akik titkosan és egyenként kikérték a kanonokok véleményét. A szavazatszedők egyike, a választási jegyzőkönyvet kiállító Gál olvasókanonok, a káptalan kancellárja volt. ([*Gallus lector, unus de tribus meis capitulo Quinqueecclesiense nominatis et electis ad faciendum scrutinum et electionem*

²⁵ Pál püspök halálát PÓR 1889. 402. 1302-re, TÍMÁR 1981. 21. 1305-re datálta. Az eddig ismert utolsó említése 1302. november 11. A. Okt. I. 305. reg.; A pécsi káptalan 1306. február 23-án vagy röviddel azután kelt erősen sérült eddig ismeretlen oklevele szerint „bone memorie domino Paulo episcopo nostro legum doctore anno predicto (hunyt el)” Df. 230259.

²⁶ SCHIMMELPFENNIG 191.

²⁷ A székesegyház mellett állt a 14. sz.-ra funkciójukat veszített épületekre G. SÁNDOR M.: Újabb adatok Pécs középkori topográfiájához. in: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszervi feladatai. Szerk.: FODOR I. – SELMECZI L., Bp. 1985. 231 – 244.

²⁸ SZÁNTÓ K.: A ferencesek működése Baranyában a török hódoltság második időszakában. in: Egyházak a változó világban. Szerk. BÁRDOS I. – BEKE M., Esztergom 1991. 251.; Kórógyi László kanonokra TÍMÁR 1981. 27 – 28.

²⁹ PÓR 1889. 409.

³⁰ SCHIMMELPFENNIG 192.

futuri pontificis nostri). A két társa a jegyzőkönyvet a lector után aláíró és megpecsételő Dénes, a székesegyház mellett álló Keresztelő Szent János társaskáptalan prépostja és Egyed székesegyházi főesperes lehetett. A szavazáson megjelent huszonnyolc kanonok egyhangúan Manfréd zágrábi prépostot választotta a pécsi egyházmegye élére.

A pécsi székeskáptalant tartja a szakirodalom az ország legnépesebb káptalanjának. A 14. sz.-ban negyvenre becsülik tagjainak számát.³¹ Ezzel szemben az 1306-os választáson csak huszonnyolc kanonok vett részt. A káptalan létszámát azonban valamivel nagyobbra tehetjük. Egyrészt a nem helyben élő kanonokok közül sem mind jelenhetett meg, másrészt a prebendák között is akadhatott betöltetlen. Így a prépostság is üresedésben volt,³² és nem találjuk a névsorban a tolnai főesperest sem. A két utóbb említett javadalmat beszámítva legkevesebb harminc prebenda volt a káptalanban.

A kanonokok műveltségére szolgál információval, hogy a választáson jelenlevők mindegyike sajátkezűleg írta alá a jegyzőkönyvet. Összehasonlításképpen: az 1301-es szepesi jegyzőkönyv tizenhat kanonokot említ, de ezek fele, nyolc nem saját, hanem más kezével írta alá a dekrétumot. A nyolc közül azonban három magister volt, köztük Pál budai olvasókanonok, az ország egyik legnagyobb hiteleshelyének vezetője. Ők bizonyára az irat kiállítása előtt eltávoztak. Így valószínű, hogy öt kanonok nem tudott írni.³³ 1323-ból újabb választási jegyzőkönyve maradt fent a szepesi káptalannak. Ekkor a tizenegy kanonok közül csak négy írta alá maga az oklevelet, a többi hét helyett Miklós scolasticus és Beke kanonok. Az oklevélkiállítást talán csak egyedül Jakab olaszi plébános nem várhatta meg, mivel a többiek noha nem maguk írták alá az oklevelet, de jelenlétüket bizonyítja, hogy megpecsételték azt. Probléma azonban: közöttük egy magister is szerepel és nehezen feltételezhető, hogy a lőcsei plébános sem tudott volna írni.³⁴ Pécsen úgy tűnik Szepessel ellentétben már minden jelenlévő kanonok tudott írni, sőt az aláírást és a megpecsételést igazoló sorok többsége nyugodt futású szép írást mutat, amelyek sejtetik aláíróik biztos írástudását. Egyetemi végzettségű kanonokról azonban nincs tudomásunk.

Az egyelemű névadás csaknem lehetetlenné teszi, hogy megrajzoljuk azt a földrajzi régiót, a káptalan vonzáskörzetét, ahonnan a kanonokok származtak. Csupán öt esetben kapunk erre nézve információt. Nicolaus de Zeleus a három baranyai Szöllős

³¹ MÁLYUSZ E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. (a továbbiakban MÁLYUSZ E.) 116.

³² A korábbi prépost, Miklós 1304. augusztusában szerepel utoljára. KOSZTA L.: A pécsi káptalan kiadatlan oklevelei (1301–1325). in: Baranyai Történetírás 1990/1991. 3.

³³ A. Oklt. I. 72. reg.; MÁLYUSZ E. 73. old. 43. jegyz.

³⁴ A. Oklt. VII. 36. reg.; PÓR A.: 1900. 20–21. Érdekes, hogy 1301-ben Goblinus kanonok helyett Péter írt alá, viszont 22 év múlva már sajátkezűleg írta le a nevét. A két szepesi oklevél azonban felveti azt, hogy tényleg magasabb műveltséget jeleznek-e a 14. sz. elején még a magister címek?

falu egyikéből került Pécsre. Két Németi (de Nempthy és Nempti) illetőségű kanonok az egyházmegye több ilyen nevű településének egyikéből származhatott.³⁵ Két kanonok viszont bizonyosan szomszédos egyházmegyékben született. Így Benedictus de Garig a Körös megyei Garicsról (zágrábi püspökség), míg egy másik Somogyból (veszprémi egyházmegye) került Pécsre.³⁶

A szavazáson részt vett huszonnyolc kanonok közül kettőnek volt a székeskáptalanon vagy ahhoz kapcsolódó intézményen kívül javadalma. Mindkettő veszprémi egyházmegyei javadalmat birtokolt. Colinus veszprémi főesperes és pécsi kanonokkal először mint főesperessel 1283-ban találkozunk, amikor IV. László azon szolgálatokért, amelyeket egy királyi követség alkalmával teljesített, neki és testvéreinek egy birtokot adományoz.³⁷ 1285-ben mint veszprémi főesperest és a király speciális notariusát említik, 1291-ben és 1295-ben III. András előtt képviseli a veszprémi egyházat, majd 1304-ben hallunk róla újból egy zálogosítási ügyben.³⁸ Pályájának végén, úgy tűnik, korábbi javadalmait leadva a székesfehérvári örkanonokságot nyeri el, amennyiben azonosíthatjuk az 1309-ben felbukkanó Colinus (Golynus) fehérvári custost vele.³⁹

A másik veszprémi javadalmas, Pál hantai prépost. Párlól, Tördemici Péter comes fiáról először 1294-ben hallunk, amikor III. Andrástól testvéreivel a különböző hadjáratokban nyújtott szolgálataikért birtokokat kaptak.⁴⁰ 1304-ben birtokait említik, 1308-ban pedig Benedek veszprémi püspök yconomus.⁴¹

Mind Colinus, mind Péter prépost minden bizonnyal a királyhoz fűződő kapcsolatának köszönhetette, hogy javadalmat kapott a pécsi székeskáptalanban, de inkább Veszprémben élt. Összességében a Pécsen kívüli egyházi javadalommal rendelkezők aránya igen alacsony. A huszonnyolc kanonokból a két említett javadalmas 7,1 %-ot képvisel. Az arány természetesen valamivel magasabb lehetett, mivel a választásról távolmaradtak olyanok lehettek, akik nem Pécssett, hanem másik javadalmuk székhelyén tartózkodtak. Sokkal magasabb értékeket kapunk, ha összehasonlítjuk az egyszerű prebendával rendelkezők számát azokkal, akik más javadalmat (plébániai rectorás,⁴²

³⁵ GYÖRFFY GY.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1987.³ 393–394. és 347–349.

³⁶ CSÁNKI D.: Körösmegye a XV-ik században Bp. 1893. 34.; az aláírásoknál az aszuági főesperesnél szerepel a származásra utaló (Si)migiensis jelző Df. 230259.

³⁷ Árpád-házi királyaink okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk.: SZENTPÉTERY I. – BORSÁ I., Bp. 1961–1987. (a továbbiakban RA.) 3244. Az 1306-os oklevélben a sérülések miatt csak „...us archidiaconus Vesprimiensis, canonicus Quinqueecclesiensis” látszik. Df. 230259.

³⁸ RA. 3354., RA. 3694., RA. 4015., A. Oklt. I. 541. reg.

³⁹ A. Oklt. II. 586., 668. és 800. reg.

⁴⁰ RA. 3970. és 3976.

⁴¹ A. Oklt. I. 617 és 672. reg.; A. Oklt. II. 407. reg.

⁴² Az 1306-os oklevél említi először a pécsi Szent Bertalan plébániát és a hozzá kapcsolódó ispotályt. A templom és az ispotály kapcsolatára PETROVICH E.: Pécs középkori kórháza. in: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960. 271–273.

főesperesség), káptalani dignitást, vagy egyéb funkciót (dékánság, notarius, subcustos) viseltek. A huszonnyolc kanonokból több mint a felének, 57,1 %-nak – tizenhat személynek – volt a sima prebendán kívül egyéb rendszeres jövedelemmel járó javadalma vagy feladata.

A káptalan 1306. február 23-án egyhangúan Manfréd zágrábi prépostot választotta püspökévé. Manfréd 1277-ben gercsei főesperesként szerepel első alkalommal a zágrábi káptalan kanonokjai között, mint a zágrábi egyház egyik procuratora,⁴³ majd a következő évben IV. László megbízásából Timót zágrábi püspök, Máté nádor, Máté toplicai apát, Gyárdus testvér, templomos mester, Hugó testvér pakraci praeceptor, ispotályos mester mellett, mint a zágrábi káptalan egyik képviselője közvetít Gutkeled nembeli Joakhim testvérei, Miklós szlavón bán és István országbíró, illetve Vodicsai István bán és rokonsága között Joakhim bán meggyilkolása miatt kirobbant háborúskodás befejezése, a Drávántúl békéje érdekében.⁴⁴ Több alkalommal hiteleshelyi kiküldötként határjárást is végez Manfréd.⁴⁵ 1279-ben pedig főesperessége mellett a zágrábi káptalan dékánja.⁴⁶ Manfréd tekintélyét jól mutatja dékánsága és az, hogy több alkalommal a káptalan, illetve a püspök képviselétével bízták meg, s ennek köszönhetően nyerte el a zágrábi prépostságot.⁴⁷

Úgy tűnik, hogy a pécsi káptalan külső nyomás nélkül választotta Manfrédot püspökévé. 1306-ban két, magát királynak tekintő trónkövetelő volt az országban, de sem Károly Róbert, sem Ottó nem rendelkezett elégséges hatalommal ahhoz, hogy hatalmi igényeit megvalósítsa.⁴⁸ Pécs és Zágráb között kimutatható a kapcsolat a 13–14. sz. fordulóján.⁴⁹ Így nem volt ismeretlen Pécsen Manfréd prépost személye. Manfréd valószínűleg Károly Róbert pártján állhatott. A nápolyi származású trónkövetelő 1300. januárjától Zágrábban tartózkodott,⁵⁰ s a helyi egyház vezetőiben pártfogóra lelt. Nem véletlen, hogy Bicskei Gergely választott esztergomi érsek halála után Mihály zágrábi

⁴³ T. SMIČIKLAS: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. VI. Zágráb 1908. (a továbbiakban SM.) 186.; RA. 2769.

⁴⁴ SM. VI. 261.

⁴⁵ 1278. SM. VI. 278–279., SM. VI. 282–283.; 1283. SM. VI. 448–451. Kérdéses, hogy a főesperessel azonosítható-e az a Manfréd mester királyi ember, aki Gellért mestert, IV. László orvosát bevezeti a király által neki adományozott, korábban a zágrábi várhoz tartozó Tornoa birtokába. 1277. SM. VI. 225.

⁴⁶ SM. VI. 319.

⁴⁷ 1292-ben említik először prépostként, amikor fogott bíróként szerepel János zágrábi püspök és Radozlaus szlavón bán közötti birtokperben. SM. VII. 106–108.

⁴⁸ KRISTÓ Gy.: Rozgonyi csata. Bp. 1978. (a továbbiakban KRISTÓ) 19–21.

⁴⁹ Pl. 1292. októberében János zágrábi püspök nevében Guthfred mester zágrábi kanonok fordul a pécsi hiteleshelyhez. SM. VII. 109–110.

⁵⁰ KRISTÓ 14.

püspök nyeri el IX. Benedek pápa támogatásával az érsekséget,⁵¹ s Mihály protonotariusa, Theophil pozsegai prépost pedig az esztergomi prépostságot.⁵²

Manfréd az 1270-es évek második felében már jelentős megbízásokat kapott, s első említésétől számítva 29 éven keresztül tagja a zágrábi káptalannak, így életkorát püspökké választása idején legalább 50–55 évesre becsülhetjük. A középkorban már idős embernek tekinthető Manfréd röviddel megválasztása után elhunyt. Bizonyosan nem szentelték püspökké, mert a pécsi káptalan egy későbbi oklevelében az elhunyt Manfrédot csak prépostnak nevezi.⁵³

Manfréd halála után a káptalan nem tudott megegyezni az új püspök személyéről, s egy év nélküli, tartalmi átíratban megmaradt oklevél szerint tizennégy pécsi kanonok, köztük Miklós éneklőkanonok, az esztergomi érsekhez fordult, hogy gondoskodjék számukra új főpapról. Tamás érsek a káptalan tagjai közül Péter tolnai főesperest jelölte pécsi püspöknek.⁵⁴

Az évnélküli oklevél datálása miatt szükséges az 1306. februári püspökválasztást követő eseményeket rekonstruálni. A pécsi káptalannak III. Miklós pápa 1278-as rendelkezése értelmében a választást követő 8 napon belül értesítenie kellett Manfrédot, akinek a II. lyoni zsinat határozata szerint egy hónapon belül kellett választ adnia arra, hogy elfogadja-e a püspöki széket. Igenlő válasz esetén három hónapon belül meg kellett történnie a konfirmációnak. VIII. Bonifác pápa viszont elrendelte, ha a megválasztott visszalépése vagy halála miatt nem venné át a püspökség irányítását, akkor a káptalan visszakapja a választási jogát, s újabb három hónap áll rendelkezésére a választás lebonyolítására. A három hónap letelte után pedig az illetékes érsek feladata lett, hogy új püspökről gondoskodjon.⁵⁵ Elvben a kánonjogi előírások teljesülése esetén Manfréd 1306. márciusának elején értesült megválasztásáról, s április elejéig kellett választ adnia. A válasz bizonyosan igenlő volt, mivel a káptalan elhalálozását említette az újbóli választás okaként. Manfréd a felszentelés legutolsó határideje, július eleje előtt meghalt. Így a káptalannak legkésőbb október elejéig meg kellett választani az új püspököt.

⁵¹ A. Oklt. I. 470–476. reg.

⁵² KOSZTA L.: A pozsegai káptalan tagjai a XIV. század közepéig. in: Aetas 1991/1-2. 47–48.

⁵³ A. Oklt. II. 446–447. reg.; Az oklevélben szereplő Manfrédot a választási dekrétum ismerete nélkül eddig pécsi prépostnak tekintették, mivel nem az electus titulust, hanem jelző nélkül a prépost megjelölést használta a káptalan. PÓR A. 1889. 403.; TÍMÁR 1981. 34.

⁵⁴ A. Oklt. II. 446–448. reg. A szeptember 15-i választást és az erről kiadott oklevelet PÓR A. 1889. 404. és TÍMÁR 1981. 23–24. 1305-re, esetleg 1306-ra datálja, legújabbán pedig az A. Oklt. II. kötete kérdőjelesen 1308-ra. KRISTÓ GYULA személyes beszélgetés alkalmával elmondta, hogy az oklevelet azért keltezte 1308-ra, mivel az Gentilis legatus anyagában maradt fent, aki 1308. nyarának végén kezdi meg tényleges működését az országban. A bíboros 1308. szept. 29-én Zágráb mellett tartózkodott, okt. 16-án Csetényben ad ki oklevelet Miklós pécsi éneklőkanonok perében a kíséretében lévő egyik közjegyző, nov. 2-án pedig Budán tartózkodott. A. Oklt. II. 463., 470. és 475. reg.

⁵⁵ GANZER 31–34.

Ennek megfelelően szeptember 15-re összehívták a kanonokokat, majd a választás sikertelensége után, részben a kánonjog által előírt határidő lejárta miatt is, Tamás esztergomi érsekhez fordultak, akinek újabb három hónap állt jogilag rendelkezésére. Elvileg tehát a választásról szóló oklevelet, majd Péter püspökké tételét 1306-ra kell datálnunk. A konkrét információink is megerősítik ezt a keltezést. Miklós éneklőkanonok az új püspököt nem ismerte el, s Kőszegi Henrik támogatásával elfoglalta a pécsi várat. 1309. januárjában Miklós pécsi éneklőkanonok perében tanúként kihallgatott János testvér, a székesfehérvári ágostonos remeték perjelje arra a kérdésre, hogy mikor kapta meg az éneklőkanonok a pécsi várat, azt válaszolta: „*quod sunt duo anno et plus a festo Nicolai citra... De mense Novembris vel Decembris secundo vel tertio die post ipsum festum sancti Nicolai*”⁵⁶, tehát 1306. decemberében. Az érseknek is legkésőbb 1306. végéig ki kellett neveznie Pétert pécsi püspökké. Tamás érsek 1307. január 8-án Színán kiadott oklevelében – név nélkül ugyan – a pécsi választott püspök is 40 napi búcsút ad mindazoknak, akik a remeték Kőkényes földön álló Szent Fülöp és Jakab apostolok tiszteletére szentelt egyházát a védőszentek ünnepének nyolcadán belül felkeresik.⁵⁷ Péter választott püspököknek így 1307. márciusáig fel kellett magát szenteltetnie. Ez meg is történt, mert a május végén tartott udvari zsinat határozatai – elhagyva az electus címet – pécsi püspököknek nevezik őt.⁵⁸

Az általunk 1306-ra datált oklevél nem keletkezhetett Gentilis magyarországi követjárása idején sem, 1308. nyara után, mivel ebben az esetben a káptalan nem Tamás érsekhez fordul, hanem az ügy azonnal a legátus elé került volna. A kánonjog előírásai pontosan betartatásában és annak hazai meggyökeresedésében nagy szerepet vállalt a követ és környezete.⁵⁹ A püspökválasztással kapcsolatos vitás ügyek, visszaélések pedig mint causa maiores a pápa, illetve követe (legatus de latere) kompetenciájába tartoztak.⁶⁰ Ennek megfelelően a boszniai káptalan is Gentilisnek nyújtja be új püspökének megválasztásáról szóló jegyzőkönyvet,⁶¹ valamint az erdélyi püspökség betöltése körül kialakult viszály is a legátus elé került.⁶² Miklós pécsi éneklőkanonok perében az ügghöz kapcsolódó okleveleket bemutatták a legátus vagy ügyhallgatója, Bonunsegna kamarás előtt, s így maradhatott fent 1306. szeptember 15-én vagy azután kelt oklevél tartalmi átírata Gentilis magyarországi legátójának iratanyagában.

⁵⁶ PÓR A. 1889. 408–409.

⁵⁷ A. Okt. II. 111. reg.

⁵⁸ A. Okt. II. 172. reg.

⁵⁹ BÓNIS GY.: Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526. in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung. 1963. 202–203.

⁶⁰ GANZER 28–29.

⁶¹ A. Okt. II. 524. reg.

⁶² A. Okt. II. 514. reg.

Péter pécsi püspökségének kezdetét pontosító leírásnál ki kell térni Károly Róbert 1307. október 13-án kelt diplomájára, amelyben Csák Ugrin kérésére átírja III. András 1298. július 13-án kelt privilégiumát. Az oklevelet datum sora szerint Péter mester tolnai főesperes, udvari alkancellár írta.⁶³ Mint láttuk, Péter már május végén püspökként szerepelt, s Károly Róbert 1307. szeptember 3-án kiadott oklevele is püspöknek nevezi,⁶⁴ augusztus végétől pedig János mester fehérvári választott alkancellár, és tisztségét ezután még éveken keresztül ellátta.⁶⁵ Nem tarjuk valószínűnek, hogy rövid időre átvette volna tőle Péter a kancellária oklevéladásának irányítását és saját egyházi méltóságának a megjelölését hibásan szerepeltette volna a neve alatt kiadott oklevélben egy olyan időszakban, amikor ellenfelei nem válogatva az eszközökben elvitatják címének legitim voltát. Így Károly Róbert 1307. október 13-án kelt oklevelét minden bizonnyal dátumhibásnak kell tartanunk. Ennek nem mond ellent az sem, hogy az említett diplomát keltezése szerint közvetlenül az 1307-es rákosi gyűlés után adták ki, ahol Csák Ugrin is személyesen megjelent.⁶⁶ Ugrin Károly Róbert uralkodásának első szakaszában csaknem végig a király mellett tartózkodott, s így korábban is átíráshozta vele III. András privilégiumát.

Károly Róbert első alkancellárja Bicskei Gergely választott esztergomi érsek volt,⁶⁷ aki 1303. szeptemberében Anagninban meghalt.⁶⁸ A király következő ismert alkancellárját, János fehérvári választottat 1307. augusztus 26-án említik először,⁶⁹ tehát több mint négy esztendeig nem tudunk új alkancellárról. Nem tartjuk valószínűnek, hogy ilyen hosszú ideig nem töltötték volna be ezt a tisztséget. Inkább az az oka, hogy nem ismerjük Bicskei Gergely utódját, mivel Károly Róbert kancelláriája igen kevés privilégiumot bocsátott ki ebben az időben, s ezek is legfeljebb tartalmi átíratban maradtak ránk. Véleményünk szerint az 1303. és 1306/7. közötti időszakra, vagy annak egy részére tehetjük Péter tolnai főesperes alkancellári működését és ez a magyarázata annak, hogy miért nem tartózkodott a főesperes 1306. elején Pécsen Manfréd püspökké választása idején. Így érthető az is, hogy miért őt jelölte püspöknek a Károly Róbertet energikusan támogató Tamás esztergomi érsek.

Az 1306. február 23-án lezajlott püspökválasztásról készült jegyzőkönyv segítségével pontosítani lehetett a 14. sz. első évtizedének eddig bizonytalan pécsi egyházi archontológiáját. 1306. elején hunyt el Pál püspök, aki helyébe február végén

⁶³ A. Oklt. II. 247. reg.

⁶⁴ A. Oklt. II. 232. reg.

⁶⁵ 1307. aug. 26. A. Oklt. II. 230. reg., 1307. szept. 3. uo. 232. reg.; 1308. márc. 21. uo. 325. reg.; 1309. márc. 7. uo. 586. reg.; 1310. márc. 20. uo. 855. reg.

⁶⁶ KRISTÓ 21–22.

⁶⁷ 1302. A. Oklt. I. 278. és 317. reg.

⁶⁸ KRISTÓ 17.

⁶⁹ A. Oklt. II. 230. reg.

Manfréd zágrábi prépostot választotta meg a pécsi székeskáptalan. Manfréd azonban felszentelése előtt elhunyt, s a szeptember 15.-t követően, miután a káptalan nem tudott megegyezni az új püspök személyében, de még az 1306-os esztendő folyamán Tamás esztergomi érsek Péter tolnai főesperest Károly Róbert alkancellárját jelölte pécsi püspöknek. Péter 1307. januárjában electus volt, majd május végéig püspökké szentelték. A székeskáptalan préposti méltóságát azonban az 1304. augusztusában utoljára szereplő Miklós prépost halála után hosszú ideig nem töltik be.

L'intronisation de l'évêque de 1306
Remarques sur l'archontologie du
XIV^e siècle de l'évêché de Pécs

L'étude, au début, passe en revue grande ligne la formation de l'histoire de l'intronisation épiscopale en Europe et en Hongrie, le rôle des souverains, de la Papauté et des chanoines des cathédrales joué dans l'élection. Ensuite, l'auteur analyse le procès-verbal rédigé sur l'intronisation tenue à Pécs 23 février 1306; ce procès-verbal a été trouvé au cours des travaux de la collection de charters de l'époque d'Anjou. Vingt-huit chanoines ont participé à l'élection, tous ont signé de leur propre main le procès-verbal. Ainsi, si l'on compare ce procès-verbal aux décrets d'élection de 1301 et de 1323 du chapitre de Szepes où seulement une partie des chanoines ont signé de leur propre main la charte, tous les membres présents du chapitre de Pécs étaient des personnes sachant lire et écrire. En examinant les biens des chanoines, il en ressort que sur les 28 chanoines 2 seulement (7,1 %) avaient des biens hors le chapitre de Pécs (chapitre de Veszprém). En revanche, la plupart des chanoines (57,1 %), outre la simple prébende, avaient d'autres biens, en remplissant des dignités capitulaires et des fonctions locales. L'étude rend plus précise l'archontologie ecclésiastique de Pécs et détermine la date du commencement du conflit détaminant l'histoire du chapitre dans la première décennie du XIV^e siècle. D'après cela, Paul, évêque de Pécs est décédé au début de 1306, ensuite à sa place, le chapitre a élu, à l'unanimité, évêque Manfred, prévôt de Zagreb, le 23 février. Mais Manfred est mort avant le sacre. Les chanoines réunis de nouveau le 15 septembre 1306 ne pouvaient plus agir dans l'unité et ils se sont adressés à l'archevêque d'Esztergom, Tamás. L'archevêque a désigné évêque de Pécs, à la fin de 1306, Péter, archidiacre de Tolna, vice-chancelier de Charles-Robert et qui a été intronisé au début de 1307. Mais Nicolas, chanoine chantre de Pécs n'a pas accepté la décision et avec l'appui du provincial Henri Kőszegi il a occupé le château épiscopal et la cathédrale de Pécs.

ERDÉLY ÉS A TÖRÖK HADITERVEK 1593–94-BEN

1593-ban az oszmánok Magyarországra vezették seregüket. Lényegében meglepte a korabeli Európát, hogy az elhúzódnak és kimerítő perzsa háborút (1578–1590) követően szinte rögtön új ellenfelet keresett a Porta. Aktivitása mögött azonban ekkor már nem lankadatlan ereje állt, inkább egyre növekvő gondjaira próbálta a már bevált gyógyírt, hadseregének foglalkoztatását alkalmazni.

A történeti irodalom immár kielégítő részletességgel tisztázta mind az oszmán birodalom strukturális átalakulásának, mind belső válságának s az ebből egyre határozottabban körvonalazódó hanyatlásának jeleit és okait. Azt is meghatározta, milyen stratégiai célok vezérelték az oszmán hadvezetést, amikor 1593-ban háborúra szánta magát. Még Baranyai Decsi János emlékezett meg úgy a kirobbanó harcról, mint „szináni háborúról”, s a történetírás igazolta, hogy a háború első éveiben valóban Szinán nagyvezér szándékai szerint alakultak. Eszerint az 1593 januárjában a nagyvezéri tisztelet harmadszorra elnyerő Szinán a szulejmáni hagyományokat fölélesztve igyekezett a magyarországi hódoltságot kiterjeszteni. A birodalom gyarapodását egy közvetlenül Bécs ellen vezetett hadjáratról várta. Elképzelése értelmében Magyarország még hódolatlan vidékeinek megszerzéséhez vagy a Habsburg fővárosok (Bécs és Prága) elfoglalása, vagy a Habsburg császár fogságba ejtése szükséges, ami feltehetően egy döntő csata megvívásakor lett volna lehetséges. Célját mindazonáltal nem kizárólag katonai eszközökkel kívánta elérni. Igyekezett ellenfeleinek erejét megosztani, így Rudolf császár és Mátyás főherceg békekérését mereven elutasította, ugyanakkor a magyarországi urakat kecsegtető „ajánlatokkal” kerestette meg.¹ Terveinek fölvázolásakor történetírásunk mindeztidáig kevés érdeklődést mutatott Szinán Erdéllyel kapcsolatos szándékai iránt. A következőkben ezért figyelmünket erre fordítjuk, s egyúttal a Porta

¹ BARANYAI DECSI JÁNOS megjegyzése a „szináni háborúról”: BARANYAI DECSI JÁNOS: Magyar történelme (1592–1598). Fordította és a bevezetőt írta: KULCSÁR PÉTER. Bp. 1982. (a továbbiakban: BARANYAI) 30., 43., 120. o.; a török válságról és Szinán stratégiájáról: INALCIK, HALIL: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600. London, 1973. 41–52., HÖVÁRI JÁNOS: Az oszmánok és a Levante-kereskedelem a 15–16. században. Világtörténet, 1983/2. 42–61.; TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Szinán nagyvezér tervei 1593–94-ben. Hadtörténeti Közlemények (a továbbiakban: HK) 1982/2. (a továbbiakban: TÓTH S. L. 1982.) 159–173.

Erdéllyel kapcsolatos politikájához, valamint Báthori Zsigmond diplomáciájához is adalékokat próbálunk nyújtani.

1590 után sokáig bizonytalan volt, milyen irányban kezd újabb hadi vállalkozást a török. Nem kizárt, hogy a Porta szándékosan hagyta bizonytalanságban az érintetteket, mert ezzel támadása meglepetésszerűen érthette a kiszemelt áldozatot. Diplomáciai akciói tehát 1590 és 1593 között egyszerre szolgálták az új támadás előkészítését és a félrevezetést.²

Már a Perzsia ellen viselt háború kapcsán felmerülhet a gyanú, hogy a Porta a birodalom óriási méretei miatt mindinkább preventív jellegű hadviselésre kényszerült. Az oszmánok régtől fogva tapasztalhatták, milyen fenyegetést jelent számukra, ha a birodalmuk ellenkező végein lévő hatalmak fognak össze, de azt sem tartották kedvezőnek, ha pusztán az egyik végvidékükön formálódik ellenük nagyobb erőket tömörítő szövetség. Egy 1592-ben kelt török emlékirat éppen ezt boncolgatta, amikor biztosan bekövetkező lehetőségként villantotta föl egy olyan Habsburg-főségű szövetség kialakulását, amely Erdélyt és Lengyelországot is magában foglalná.³

Báthori István halála (1586) után valóban Lengyelország volt az, ahol a trónutódlás miatt legtöbb lehetősége nyílt az egymással versengő hatalmaknak, hogy befolyásukat növeljék. Amint már 1573-ban majd 1575-ben történt, most is több dinasztia nyújtotta kezét a lengyel trón után. A Porta politikája is korábbi gyakorlatához igazodott, vezérelve ismét a Habsburg-ellenesség volt. Elfogadhatóbbnak ítélte mind a svéd Wasa, mind az erdélyi Báthori-dinasztiát, ezért Wasa Zsigmond uralomra kerülése (1587) megnyugtatta. Gondjait azonban nem oszlatta el teljesen. Az újdonsült lengyel király ugyanis nem óhajtotta tartósítani a lengyel-Habsburg ellentétet, s ennek érdekében arra is hajlandó volt, hogy nővérét riválisához, Miksa főherceghez adja feleségül. A Porta ugyan szívesebben látta volna, ha a Báthori István korabeli erdélyi-lengyel szövetség újul fel a Wasa és a Báthori-család házasságával, de ezért nyílt háborút nem akart. 1590 májusában megújították a török-lengyel békét, a Porta azonban ezután is bízta Báthori Zsigmondot a lengyel királysággal.⁴ Riadalmat csak az okozott a szultán udvarában, amikor 1592 elején arról értesültek, hogy Báthori Zsigmond is házasodni készül. Természetesen nem a pusztá szándék aggasztotta a törököt, inkább a kiszemelt

² A török hadvezetés ilyen módszerének hatásáról, az információk megszerzésének és értékelésének módjáról még keveset tud az irodalmunk: KUBINYI ANDRÁS: A Szávaszentdemeter-Nagyolaszi győzelem 1523-ban. HK. 1978/2. 207–213.

³ A török hadászat alapelveiről: GENERÁL TIBOR: Az oszmán-török hadművészet keletkezése és fejlődése a XVI. századig. HK. 1986/1. (a továbbiakban: GENERÁL, 1986.) 7. Uő: Allah serege. Bp. 1987. 199–200.; az 1592-es török emlékirat: ÓVÁRY LIPÓT: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. II. füzet. Bp. 1894. (a továbbiakban: ÓVÁRY) 222.

⁴ A lengyelországi helyzetre: P. GÁSPÁR GABRIELLA: Az erdélyi fejedelmek törekvései a lengyel trónra. Debrecen, é. n. (a továbbiakban: P. GÁSPÁR) 17–27.; SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): Erdélyi Országgyűlési Emlékek. III. kötet. 1576–1596. Bp. 1877. (a továbbiakban: EOE III.) 272–293.

mátka személye. Mivel a dinasztikus kapcsolat minden esetben a politikai orientáció talpköve, nem volt mellékes, melyik udvarból választja párját Báthori Zsigmond. III. Murád szultán 1592. április 29-én Gyulafehérvárott bemutatott levele óva intette Báthorit attól, hogy az oszmán birodalom ellenségei „úgy mint bécsiék, velencések, hispanusok, flanderek, florenciaiak” közül házasodjon. Márpedig 1592 elején Jósika István itáliai körútja során fejedelmének házassági szándékáról is tárgyalt a toszkán nagyherceggel, Gyulaffy Lestáron keresztül Lengyelországból kapott előnyös ajánlatot, a velencei követ Konstantinápolyból 1592. március 7-én keltezett jelentése pedig arról számolt be, hogy Báthori osztrák házassági terve keltett nagy kedvetlenséget a Portán.⁵ A dolog már csak azért is aggaszthatta a Porta hatalmasait, mert éppen ekkoriban értesültek arról is, hogy Wasa Zsigmond lengyel uralkodó is szívesen vezetne oltár elé osztrák főhercegnőt. A kényes kérdést úgy próbálták rendezni, hogy Báthori Zsigmondnak felajánlották, amennyiben a lengyel király kitart elhatározása mellett, úgy őt megfosztanák trónjától, és helyébe Báthorit ültetnék.⁶ A Porta számára egyébként más szempontból is fontos volt Báthori hajlandósága. Wasa Zsigmond lengyel királlyá választásával ugyanis nem oldódtak meg, inkább szaporodtak Lengyelország gondjai. Kétségesse vált ugyanis Zsigmond svédországi hatalma, ahol nagybátyja igyekezett őt kitűrni az örökségből, mire Zsigmond elhatározta, hogy hazatér, és elrendezi az ügyet. Tervével kapcsolatban elterjedt, hogy távolléte idejére, netán véglegesen, átadja a lengyel trónt a Habsburgoknak. 1592. november 4-én Murád szultán már arról értesíthette Báthori Zsigmondot, hogy Rudolf császár köve Miksa főherceg számára kérte nála a lengyel királyságot. A kérést természetesen elutasította, inkább kész volt az Ausztriával kötött korábbi békét meghosszabbítani, hogy így legalább formálisan elválassa egymástól a lengyel és az osztrák kérdést. Ugyanezen év novemberében pedig Báthorit biztatta a lengyel királysággal, ám a lengyelországi események az erdélyi-török tervek számára kedvezőtlen fordulatot vettek. Zsigmond király ugyanis rövid távollétét ígérte, s ezzel eldőlt, hogy Lengyelországról nem óhajt lemondani.⁷ *A lengyel trónválság arra mindenestre alkalmas volt, hogy Báthori személye fölértékelődjék a Portán, vele mint politikai kombinációkban a török irányvonalat támogató, az oszmán befolyást kiterjesztő tényezővel számoljanak.*

⁵ III. Murád 1592-es levele: EOE III. 282–283. o., 399.; Jósika István küldetésére: Documente Privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei si Tarii-Romanesti. Volumul III. Actesi Scrisori. (1585–1592). Publicate de ANDREI VERESS. Bucuresti, 1931. (a továbbiakban: VERESS, Doc. III.) 236. : Giacomo Gerardo jelentése: „sia venuto per trattar matrimonio di quel Principe con la Signora Donna Leonora, sorella del Signor Virgino Orsino”. I. még uo. 252., 267., 268–271., 273–274.; a Gyulaffy által „commendált” frigyre: SZAMOSKÖZY ISTVÁN: Történeti maradványai. 1542–1608. Kiadta: SZILÁGYI SÁNDOR. Bp. 1880. (a továbbiakban: SZAMOSKÖZY, 1880.) 25.; Báthori osztrák házassági tervére: ÓVÁRY, 219.

⁶ ÓVÁRY, 219–220.

⁷ P. GÁSPÁR, 22–25.; ÓVÁRY, 223.

Mindez persze nem jelentette, hogy Báthori Erdélyét Konstantinápolyban kivételes kegyességgel kezelték volna. Amint tudjuk, hogy Szinán 1591-ben már háborúval fenyegette Magyarországot, úgy Lippomano velencei követ jelentéséből azt is ismerjük, hogy ugyanekkor Erdélyt is igyekezett szorosabban a birodalomhoz láncolni. Ennek érdekében az addigi meglehetősen csekély összegű adó megemelésére készült, s arra törekedett, hogy a fejedelemséget Moldvához és Havasalföldhöz hasonló helyzetbe hozza (pero vorriano ridurla come la Valachia et Bogdania ... darla a chi piu gli offerira).⁸ Jelöltje is volt, aki ezt a szorosabb függést vállalta volna. Noha Barton angol követ 1589. augusztus 22-én arról értesítette a londoni udvart, hogy a renegát Markházi Pál minden befolyását elveszítette, Markházi „latorságairól” és „praktikáiról” Báthori még 1589. szeptember 18-án, majd 1591. február 17-én kelt leveleiben is érdeklődött.⁹

Szamosközy István följegyzései egyenesen arról tájékoztatnak, hogy 1592-ben Báthorit bevádolták a Portán, miszerint „az nímethez pártolkodék”. A riadalom nem lehetett csekély, mert Szamosközy szerint már „in pröcinctu” állt kilencvenezer török, hogy Erdélyre törjön.¹⁰

Komoly gondot okoztak Báthorinak a gyakori nagyvezércserék is. 1580-82 után Szinán pasa 1589 áprilisa és 1591 augusztusa között viselte másodszor a tiszte, majd Ferhád pasa (1591 augusztus és 1592 április) és Szijávus pasa (1592 április és 1593 január között) után harmadszor is őt tette Murád szultán nagyvezérre.¹¹ Báthori ezzel kapcsolatos gondjaiba portai követeinek adott instrukciói alapján pillanthatunk be. Sennyei Pongrácnak adott utasításában arra figyelmeztetett, hogy Szinán pasát tisztelettel köszöntse, s az adó beszolgáltatása felől is az ő szavára hallgasson. Adjon azonban ezer aranyat Szijávus pasának is, akit ugyan most mazullá tettek, de bármikor visszanyerheti méltóságát. Ebben a dologban mindazonáltal különös óvatossággal kellett eljárni a követnek, nehogy Szinánnál, a „mostani fővezérnél” ártsanak vele maguknak, mert ő „nyilván tör Ziavusra”. 1591. február 17-én adott utasításában ugyan szokatlanul nevezte Báthori Ferhád pasa kívánságát az ajándékot illetően, hiszen az éppen távol lévő pasának nem szoktak küldeni, de most mégis kivételt tett, s szerény összeget juttatott neki. Arra is intette a követét, hogy Szijávust titokban látogassa meg, s kérje további pártfogását és jóindulatát. Báthori jól tájékozottságát és rugalmasságát bizonyítja, hogy a maga pozícióinak erősítése végett arra is utasította követét, hogy a zsidó David Pasival

⁸ ÓVÁRY, 219.; VERESS, Doc. III. 246.

⁹ Barton jelentésére: DÁN RÓBERT: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon. Humanizmus és Reformáció 13. Bp. 1987. (a továbbiakban: DÁN, 1987.) 123.; Báthori idézett levelei: VERESS, Doc. III. 192., 236.

¹⁰ SZAMOSKÖZY, 1880. 25.

¹¹ A nagyvezérváltásokra: Török történetírók III. 1566–1659. Pecsevi Ibrahim tarikhjából és Kjátib Cselebi fezlikejéből. Fordította KARÁCSON IMRE. Bp. 1916. 91., 94–95., 202–203.

vegye fel a kapcsolatot. Tudta ugyanis, hogy Szinán szoros kapcsolatban áll egyes konstantinápolyi zsidókkal, jónak tartotta hát, ha maga is szerez támaszt közöttük.¹²

Az Erdély elleni harci kedv, és a vele kapcsolatos, fentebb vázlatosan ismertetett török politikai szándékok időbeli egybeeséséből a Porta politikai módszereire, valamint – kisebb mértékben – céljaira is következtethetünk. Ha csak nem feltételezzük, hogy a török szándékokat a teljes összekuszáltság jellemzi, úgy az egyidőben jelentkező, s egymástól látszólag teljesen különböző törekvések mögött két indítókot láthatunk. Egyrészt nem zárhatjuk ki, hogy a Porta gyakran katonai fenyegetéssel igyekezett Erdély urát fokozott engedelmességre szorítani. Másrészt Erdély esetében is észlelhetjük a Portai frakciók belső harcát. Korábbi ide vonható adatok tanúsága szerint a Portán már az „erdélyi vilájet elfoglalása” óta, lényegében tehát 1541-et követően volt olyan csoport, amely Erdély kedvezőnek mondható helyzetén változtatni akart, a csekély adót fizető és alkalmanként meglehetősen nagy politikai önállóságot élvező fejedelemséget igyekezett szorosabban a birodalomba tagolni. Ennek a csoportnak már 1581-ben Szinán pasa volt a vezéralakja.¹³ A vele szembenállók az Erdély számára is biztosított státusz megőrzésével, a kis ország politikai mozgásterének további bővítésével próbálták a birodalom számára kedvezően befolyásolni az éppen aktuális történéseket. Számukra világos volt, hogy Erdély helyzetének a román vajdaságokéhoz való hozzáigazítása csak súlyosabb terhet róna a birodalomra, s megbontaná a térség vazallus országainak addigi viszonylagos stabilitását. Míg azonban 1578 és 1590 között a perzsa háborúban való lekötöttség alkalmas érvet kínált számukra az Erdéllyel szemben harciasabb hűrokat pengetők megfélemezésére, 1590 után már nem voltak ilyen kedvező helyzetben. Úgy tűnik, 1592 végéig mégis sikerült a „békepártnak” Erdéllyel kapcsolatban is mérsékletre intenie a Portát. Az 1593 januárjában nagyvezérré előlépett Szinánról azonban már minden érintett tudta, hogy az erdélyiek ádáz ellensége (*Transylvanorum fatalis hostis fuit*).¹⁴

A továbbiakban azt elemezzük röviden, milyen helyet foglalt el Erdély a szináni tervekben.

¹² 1589. szeptember 18-ai és 1591. február 17-ei utasítások Sennyei Pongrácnak: VERESS: Doc. III. 191–193., 233–237.; DÁN, 1987. 90., 123–124.

¹³ Erre vonatkozó adatok a teljesség igénye nélkül: SZALAY LÁSZLÓ: Erdély és a Porta 1567–1578. Pest, 1862. (a továbbiakban: SZALAY) 178., 180–181; ÓVÁRY, 202., SZAMOSKÖZY, 1880. 15–16.; Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Fordította és a bevezető tanulmányt írta: KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ. Bp. 1986. 158–159.

¹⁴ Az erdélyi belső stabilitás értékére az oszmánok szempontjából Erdély fejedelmei is ráéreztek. Szemléletesen fejezi ki Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király Kovacsóczy Farkashoz 1581. június 12-én írt levele: „a török ... az ország consensusát általán fogva meg nem háborítja”. in: Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. II. kötet. 1576–1586. Közreadta: VERESS ENDRE. Kolozsvár, 1944. 166.; Szinánra: SZAMOSKÖZY, 1880. 31.

A frissen nagyvezérré lett Szinán alighogy értesült Hasszán boszniai pasa sziszeki vereségéről (1593. június 22.), szinte azonnal megindította támadását.¹⁵ A gyorsaságban és az oszmánoktól meglehetősen szokatlan hadjáratkezdés okozta meglepetésében bízhatott, ezért sem szorgalmazta, hogy a szultán személyesen vezesse a sereget. Ez ugyanis jóval hosszadalmasabb előkészületeket igényelt volna.¹⁶ Baranyai Decsi János krónikája szerint Szófiában értesülhetett Szinán arról, hogy „jövételének híre sincs Magyarországon”. A historikus tudósítását hitelesítheti San Clemente spanyol követ is, aki 1593. október 2-án azt jelentette Bécsből, hogy „se pénz, se vezér, se egyetértés, ahelyett sok félelem és zavar”, ami szintén az oszmán támadás váratlanságát bizonyítja.¹⁷

Az erdélyi fejedelmi udvar ennek ellenére viszonylag korán értesült a háború megindításáról. Báthori Zsigmond tapasztalt követét, Ravazdy Györgyöt küldte Szinán köszöntésére. Baranyai Decsi emlékezete szerint Erdély követe nem talált szíves fogadtatásra. Még szinte át sem adta ura üzenetét, Szinán máris félbeszakította, és közölte vele, hogy régóta dédelgetett terve Erdély leigázása, így az ő vezérsege miatt semmi örvendezni valója nincs az erdélyieknek. Szamosközy István feljegyzése azt is megörököltette, hogy Szinán eredetileg Erdély ellen szeretett volna hadat indítani, mert úgy vélte, amíg a felvonulása és seregének utánpótlása szempontjából nagy fontosságú területet nem biztosítja, nem boldogulhat a némettel sem. Régi s mindeztidig kevés sikerrel szereplő fejedelmjelöltje, Markházi Pál is készen állt arra, hogy Erdély élére álljon.¹⁸

Szinán ennek ellenére nem személyes indulataira hallgatott, amikor háborúját elkezdte. Feltehető, hogy stratégiai céljaihoz menet közben kellett hozzáigazítania taktikai elképzeléseit. Így az idő rövidsége miatt eleve le kellett mondania arról, hogy már az első hadjárat esztendőben sikert érjen el. Az öt mohácsi táborában felkereső követnek, Sennyei Pongrácnak már azt mondta, hogy egyelőre megelégszik Veszprém és Palota elfoglalásával, s a következő évre halasztja Bécs illetve Prága ostromát.¹⁹ Noha még 1594 nyarán is fennhangoztatta Szinán, hogy basát ültet az erdélyiek nyakára, azaz hódoltatja a tartományt, szándéka egyelőre pusztá fenyegetés maradt, ami

¹⁵ Szinán Konstantinápolyból július 17-én indult el. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A török haditevékenység akciórádiusza a 15 éves háborúban. HK. 1985/4. 764.

¹⁶ GENERÁL, 1986. 29–32.; BARANYAI, 49.

¹⁷ BARANYAI, 77.; ÓVÁRY, 225.

¹⁸ EOE III. 293.; BARANYAI, 61–62., 96.; SZAMOSKÖZY, 1880. 31.; a vazallusok fontosságára a Portán is fölhívhatták a figyelmét: DÁVID GÉZA–FODOR PÁL: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. HK. 1983/2. 283.

¹⁹ BARANYAI, 100–101.

mindazonáltal alkalmas érvet adott a török protektorátussághoz ragaszkodók számára arra, hogy igyekezzenek Erdély részéről hűséggel teljesíteni a nagyvezér követeléseit.²⁰

E követelésekről nem igazítanak el biztonsággal forrásaink. A Gyulafehérvárra érkezett török csász. hadifelszerelést, útépitésre és hídverésre alkalmas embereket, valamint élelmet követelt, ami nem lépte túl a szokásos kötelezettségeket. Hozzátette azonban, hogy amint János Zsigmond meglátogatta a magyarországi hadjáratra érkező Szulejmán szultánt, úgy Szinán is elvárja ezt Báthori Zsigmondtól. Az erdélyiek persze „roppant súlyos és teljesíthetetlen” követelésnek tartották mindezt, s arra gyanakodtak, hogy azok zöme a csász. kitalálása.²¹ A kételyükkel kapcsolatban azonban néhány mozzanat figyelmet érdemel. Mindenekelőtt meg kell említenünk, hogy Baranyai Decsi János krónikája szerint a szultán Báthorihoz írt levelében is szerepelt a Báthorit Szinánhoz utasító rendelkezés, s maguk az erdélyiek sem a követelések teljes valótlanságát állították, pusztán azt, hogy azok a császok „ösztönzésére és sugalmazására” fogantak. Elgondolkodtató ugyanakkor a János Zsigmondra tett utalás is. Az 1593-ban és az 1566-ban indított török háború hasonlóságára már több szempontból fölhívta a figyelmet történetírásunk.²² Zsigmond fejedelem és Szinán nagyvezér tervezett találkozója újabb adalék a rokon vonásokhoz. A nagyvezér szándékának komolyságáról maguk az erdélyiek is megbizonyosodhattak, amikor meghallgatták hazatérő követük beszámolóját. Ravazdy György figyelmeztette őket, hogy Szinánban nem lehet megbízni, mert egyetlen célja, hogy a „fejedelmet magához csábítsa”, s Erdélyből „gyarmatot” csináljon.²³ De Szinán szándékának valódisága mellett szól az is, ha összevetjük az 1566-os és 1593-as viszonyokat. Szulejmánhoz nem pusztán tisztelgő látogatásra ment János Zsigmond, hanem mentegetnie is kellett magát a Miksa királlyal folytatott titkos alkudozások miatt, amelyek a közös törökellenes vállalkozás lehetőségét is fölillantották. A szultán és vazallusa zimonyi találkozója tehát az erdélyi „király” hűségnyilvánítása is volt egyben.²⁴ Báthori Zsigmond esete nagymértékben hasonló elődjéhez. Amint korábban a Szapolyai-dinasztia, most a Báthori élvezte a Porta bizalmát, amit folyton meg kellett szolgálnia. Az újabb háború erre kiváló alkalmat kínált. Ám azt már korán megtudta Zsigmond, hogy a Portán nem mindenki pártfogolja személyét és országát. Bódog János találó megjegyzése szerint „valami hazug hír érkeznek nagyságod

²⁰ Az 1594-es fenyegetésre: SZAMOSKÖZY, 1880. 44.; a „törökösök” érveire: BARANYAI, 82–84.

²¹ BARANYAI, 58–60.; Bódog János jelentése Báthori Zsigmondhoz, 1593. szeptember 11. Történelmi levelek a Hédervári levéltárból 1581–1612. Kiadta Bárány Radvánszky Béla. Történelmi Tár (a továbbiakban: TT.) 1879. 25–26.

²² TÓTH S. L. 1982/2. 171–172.

²³ BARANYAI, 67.; EOE III. 294.

²⁴ A zimonyi találkozóra: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerkesztette SZILÁGYI SÁNDOR. II. kötet (1556–1576). 248–250.; FORGÁCH FERENC: Emlékirat Magyarország állapotáról. Bp. 1982. 264–268.; BÁNFFI GERGELY: János Zsigmond látogatása Szulejmán török császárnál. In: Erdélyi magyar emlékirók. Válogatta: VERESS DÁNIEL. Kolozsvár-Napoca, 1983. (a továbbiakban: BÁNFFI) 46–57.

birodalma felől”, ami csak növelte „az bassának dühösségét”.²⁵ Ezek után nem meglepő, ha Szinán Báthori hűségének zálogát látta volna személyes látogatásában. Megjegyezzük csupán, hogy a két eset további hasonlóságához tartozik, hogy a János Zsigmond-féle találkozt megörökítő Bánffi Gergely szerint Szulejmán arra kérte védencét, hogy igyekezzen a német párton álló főurakat megnyerni magának, azzal biztatva őket, hogy így bántatlanságot élvezhetnek. Baranyai Decsi pedig Báthori Zsigmonddal kapcsolatban jegyezte föl, hogy Szinán arra biztatta, vonja a maga pártjára Magyarország főembereit, s ennek fejében hozzá hasonló, kedvező bánásmódban részesülhetnek.²⁶

Szinán azonban végül is elállt attól a szándékától, hogy táborába hívja Báthorit, s megelégedett azzal, ha élelem és hadfelszerelés mellett segédcsapatokat küld – lehetőleg személyes vezetése alatt – a temesvári beglerbég mellé. 1593 őszén tőlük várta Szinán, hogy a Felső-Magyarországon állomásozó keresztény erőket lekössék. Tokaj, Kálló és Kassa irányába kellett volna támadniuk, ám Báthori ügyes diplomáciával vonta ki magát a kínos kötelezettség alól.²⁷ A temesvári béghez menesztett Sennyei Pongrác az idő rövidségére, és a szultán ama parancsára hivatkozva mentette ki urát, hogy annak a Havasalföld éléről elmozdított Sándor vajda mesterkedéseire kell ügyelnie.²⁸ Akkor sem mozdult ki Erdélyből a fejedelem, amikor Szinán tőle várta a Fülek, majd Hatvan ostroma miatt ideiglenesen komolyabb őrség nélkül maradt várak megvívását, sőt okos praktikákkal elérte, hogy III. Murád elmozdította tisztéből a temesvári pasát.²⁹

Az oszmánok Erdélyt illető tervei között fontos hely illette meg a fejedelemség hírszerző tevékenységét. Gyakran visszatérő kívánsága volt a Portának, hogy hiteles és

²⁵ TT 1879. 25.; ill.: Török-magyarkori Államokmánytár. Szerkesztették: SZILÁDY ÁRON és SZILÁGYI SÁNDOR. Első osztály: okmánytár. Első kötet. Pest. 1868. 29. Feltehetően ez utóbbi helyes dátuma nem 1594. július 31., hanem 1593., mert ekkor említi Baranyai Decsi is, hogy Ravazdyt Szinán hazaengedte Erdélybe, Bódogot viszont maga mellett tartotta. BARANYAI, 66.

²⁶ BÁNFFI, 56.; BARANYAI, 79–80.

²⁷ Szinán utasításai: EOE III. 295., 298–299., 300., 301–302. Báthori az idő előrehaladtával, illetve a keresztény seregek Erdély elleni készülődésével mentette tétlenségét. BARANYAI, 106., 109., 121–122., 126–127.; Török-magyar oklevéltár 1533–1789. Fordította: KARÁCSON IMRE. Szerkesztette: THALLÓCZY LAJOS–KRCSMÁRIK JÁNOS–SZEKFÜ GYULA. Bp. 1914. (a továbbiakban: TMO) 175–176., 177–178. o. Báthori levelei Murád szultánhoz Erdély fenyegetettségéről.

²⁸ Sennyei Pongrác jelentése: 1593. szeptember 19. Kovácsóczy Farkashoz. In: TT 1879. 26–27.; Documente Privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei, si Tarii-Romanesti. Volumul IV. Acte si Scisori (1593–1595). Publicate de ANDREI VERESS. Bucuresti, 1932. (a továbbiakban: VERESS, Doc. IV.) 31–32.

²⁹ BARANYAI, 126–130.: „önként adódik (Báthori) számára tér a hőstettekre, mert az ellenség várak ostromlásával, amivel az időt tölti, másoknak alkalmat ad az ő fészkeinek megrontására”; a temesvári pasát Báthori kérésére mozdította el Murád: TMO 179.

gyors információkat kapjon a gyulafehérvári udvartól.³⁰ Bár történetírásunkban vannak olyan vélemények, amelyek szerint Báthori Zsigmond következetesen félretájékoztatta a szultáni udvart annak érdekében, hogy saját országának fenyegetettségét elhitesse s ezáltal tétlenségét elfogadtassa,³¹ az ilyen megfigyeléseket óvatosan kell kezelnünk. Igaz, hogy a bánáti rácok törökellenes fegyverfogatását igyekezett a németek által szított latorsággént beállítani, a hozzájuk csatlakozott erdélyieket pedig önkényes szökevényeknek, akik ellen maga sem győz elég vigyázásban lenni, pedig tudjuk, hogy a bánáti harcot éppen Báthori biztatása is élte, sőt a rác despotaságot is elvállalta.³² Az sem tagadható, hogy gyakran hivatkozott az Erdélyre leselkedő veszélyekre, különösen 1594 első két-három hónapjában, így próbálva elejét venni annak, hogy a török hadműveletek holtidejében neki kelljen a már jelzett módon fenntartani a hadszíntér aktivitását oszmán részről.³³ A keresztény seregek készülődéséről és támadásuk várható irányáról azonban pontos tájékoztatást adott. 1594. február 21-én kelt levelében például III. Murád meglepéssel nyugtázta a Báthoritól kapott újabb híreket, melyek szerint az enyhe téli időjárás kihasználva Hatvan illetve Szolnok keresztény ostroma várható.³⁴ Báthori magatartása érthető. Állandó valótlán információkkal teljesen hitelét veszthette volna a Portán, márpedig ekkor országa még nem döntött a török frigy felbontásáról.

Hasonló diplomáciai ügyeskedés volt a Porta „megbékéltetésének” érdekében Báthori követküldése Angliába. Kakas István fejedelmi titkár 1593 őszi útjával ezidáig nem tudott sokat kezdeni történetírásunk.³⁵ Edward Barton konstantinápolyi angol rezidens ugyan valóban nagy befolyással rendelkezett Szinán környezetében, ám Erzsébet királynő udvarias hangú levele és Barton óvatos közbenjárása nem változtatott

³⁰ Számtalan példa közül csak egy-kettő: SZALAY, 35.: Szelim szultán levele Báthori Istvánhoz 1572-ből: „Az más pártól az ellenség igyeközetí, indulatja felől az mit értendesz, ird meg neköm.”; TMO 177. III. Murád Báthorihoz 1594. február 28.: „a gonosz szándékú ellenségre figyelj, s amint részéről mozgósítás és támadás történik, említett szerdáromat (ti. Szinánt – L. J.) sietve értesítsd”.

³¹ EOE III. 307–308.o.: DEMÉNY LAJOS: A székelyek és Mihály vajda. Bukarest, 1977. 18.: véleménye szerint Báthori már azt a kötelességét sem teljesítette, hogy jelentse a keresztény hadak hadmozdulatait.

³² Báthori III. Murádnak 1594. június 23. VERESS, Doc. IV. 82–83.o.; EOE III. 312–314.; SZAMOSKÖZY, 1880. 34–35.; BARANYAI, 135., 142–143.

³³ TMO 175–177.

³⁴ Tieffenbach valóban ostrom alá akarta venni Szolnokot.

³⁵ Angyal Dávid is furcsának találta, hogy a spanyol hegemonia ellen küzdő Anglia azon fáradozik, hogy mentesítse a Habsburgokat Keleten. ANGAL DÁVID: Erdély politikai érintkezése Angliával. Századok. 1990. 322.; Szilágyi Sándor megfogalmazása talányos. Az angliai követküldésről úgy vélte, Báthori ettől is azt remélte, hogy általa „sikerülend megnyerni a török pártiakat a keresztényekkel kötendő frigy eszméjére”. EOE III. 298.; Veress Endre nem tett mást, mint szó szerint idézte Szilágyi megállapítását: VERESS ENDRE: Zalánkeményi Kakas István. Bp. 1905. 43., újabban pedig csak említés szintjén idézik Kakas küldetését: GÖMÖRI GYÖRGY: Angol-magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században. Bp. 1989. 22–23.

alapvetően Erdély megítélésén.³⁶ Kakas István azonban mégsem tette meg hiába a hosszú utat. Már küldetésének első állomásán, Lengyelországban hasznos információkat gyűjtött be, amikor Zamoyski kancellárnál puhatolódzott annak szándékai felől. Óvatosan kellett faggatnia arról, vajon tervez-e Lengyelország megtorló akciót a földjét pusztító tatárok ellen, vagy van-e javaslata a Porta megbékéltetésére, mert Báthori értesülései szerint az a lengyelekre is neheztel.³⁷ Báthori Zsigmond előrelátó terveibe Forgách Simonnak egy 1594. február 2-án kelt levele enged betekintést. Ebben Forgách arról tájékoztatta Pálffy Miklóst, hogy Báthori hajlandó lenne kozák-lengyel-erdélyi együttműködés részeseként megállítani a Magyarországra felvonulni készülő tatárokat.³⁸ Az angol királynőtől Kakas által kieszközölt levél pedig megkísérelte a Porta Erdély elleni folyton megújuló indulatát csillapítani.

Szilágyi Sándor megállapítása tehát, melyben Báthori Zsigmondot a színlelés nagymesterének nevezte, igazolhatónak látszik.³⁹ Miközben ugyanis belpolitikájában, különösképpen udvarszervező tevékenységében tudatosan készült a Portától való elszakadásra, diplomáciája kellő rugalmassággal próbálta az Erdélyt az Oszmán Birodalomhoz kötő, egyre vékonyodó szálát megővni. Ebbe még az is belefért, hogy a Porta jóváhagyásával az oláh fejedelemségek fölött gyakorolt gyámságát a maga érdekének megfelelően használja ki, s Moldva és Havasalföld vajdáit bevonja törökellenes terveibe.⁴⁰

Baranyai Decsi Jánosnak egy eddig kevés figyelemre méltatott megjegyzése szerint Erdély különleges státuszt élvezett az Oszmán Birodalmon belül. E „tartománynak a helyzetét a barbárok nem tudták oly könnyen megváltoztatni, mint szerették volna mert „akik ezt akarták, semmit nem tudtak felhozni annak bizonyítására, hogy Erdélyt épségben, békességben – az ő kifejezésük szerint – mint valami aranyalmát fogják birtokolni, nem pedig háborúktól tönkretéve.”⁴¹ Színán nagyvezér háborús tervei is bizonyosságot adhattak róla, hogy noha valóban történtek kísérletek a kedvező státusz felszámolására, azok valamiképpen mindig megtörttek. Egyelőre csak sejthetjük, mi volt ennek az oka. Egyrészt Erdély belső stabilitását óvakodtak

³⁶ Erzsébet királynő 1594. február 9-én kelt levelét kiadta: PETTKÓ BÉLA: Szamosközy István történeti maradványai. TT. 1889. 322–323.

³⁷ Báthori instrukciója Kakas István részére. VERESS. Doc. IV. 25–28.

³⁸ JEDLICSKA PÁL: Adatok erdői báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600. Eger, 1897. 496–498.

³⁹ EOE III. 328. Újabbán Báthori reneszánsz mentalitására: BARTÓK ISTVÁN: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthori Zsigmond. In: R. VÁRKONYI ÁGNES (szerk.): Magyar reneszánsz udvari kultúra. Bp. 1987. 156–157.; KLANICZAY TIBOR: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: Pallas magyar ivadéakai. Bp. 1985. 107–120.

⁴⁰ LELE JÓZSEF: Erdély a tizenöt éves háborúban és a Porta. Aetas, 1991/3-4. 107.

⁴¹ BARANYAI, 64.

megbontani erőszakos fejedelemállítással, másrészt ügyeltek arra, hogy Erdély hódoltatásával ne hozzanak létre egységes törökellenes táborn a Kárpát-medencében. Ennél kedvezőbb volt a vazallitás egy lazább formájának fenntartása egy megbízhatónak ítélt dinasztia uralma alatt. Azt sem feledhetjük azonban, hogy az oszmánok „szultán Szolimán találománya”-ként⁴² tekintettek Erdélyre, a szulejmáni hagyományokhoz, ha tetszik, modellhez való ragaszkodás pedig egyenes arányban nőtt a birodalom egyre szaporodó gondjaival.

⁴² A kifejezésre: BORSOS TAMÁS: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: KOCZIÁNYI LÁSZLÓ. Bukarest, 1972. 395.

La Transylvanie et les plans militaires turcs en 1593 – 94

L'étude examine quelle place la Transylvanie a occupé à l'ouverture de la guerre de quinze ans dans les plans militaires ottomans. Cette étude contribue à l'appréciation de la situation de la Principauté de Transylvanie dans l'Empire Ottoman et de la diplomatie du prince Zsigmond Báthori. L'analyse signale que les exigences de la Porte Ottomane ne dépassaient pas l'exécution des devoirs attendus plus tôt de la part des vassaux, bien qu'on puisse démontrer en 1593 – 94 l'intention des Ottomans qui essayait de changer le statu quo de la Transylvanie très favorable jusque-là et qui cherchait à lier plus étroitement la principauté à l'empire. Au début de 1594, dans la période qui était la mauvaise saison en ce qui concerne la campagne militaire turque, la Transylvanie aurait dû conserver l'activité du champ d'opérations militaires de la part des Ottomans. Le plan auquel Báthori aurait dû personnellement présenter ses respects au grand vizir, rapproche les événements de 1593 de la campagne de Soliman en 1566. Dans la guerre de plus étendue, Báthori devait suivre, avec une diplomatie prudente et souple les intentions turques et assurer les conditions de l'adhésion à la Ligue Chrétienne.

TARTALOMJEGYZÉK

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A magyarok „etelközi honfoglalása”	3
KRISTÓ GYULA: Keán, Szent István király ellenfele	15
MAKK FERENC: Adalék a II. Géza-kori aranypecsét használatához	29
KOSZTA LÁSZLÓ: Az 1306-os pécsi püspökválasztás. Megjegyzések a pécsi püspökség 14. század eleji archontológiájához	37
LELE JÓZSEF: Erdély és a török haditervek 1593–94-ben	53

A szövegszerkesztést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősége végezte
WordPerfect 5.1 szövegszerkesztő programmal.



Készítette a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
Felelős kiadó: a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Felelős szerkesztő: Szőnyi Etelka
Sokszorosító vezető: Szőgi Lászlóné
Méret: B/5, példányszám: 425, munkaszám: 81/93.